

עין גדי
"כפר גדול מאוד של יהודים"

עורך: יזהר הירשפלד



מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה

עין גדי – "כפר גדול מאוד של יהודים"

מנהלת ואוצרת המוזיאון | עפרה רימון
עוזרת למנהלת ולאוצרת | שונית נטר-מרמלשטיין

אוצר התערוכה | פרופ' יזהר הירשפלד

עיצוב התערוכה | קבוצת תו
עיצוב הקטלוג | נגה עיצוב גרפי, נגה מזרחי
עריכת הנוסח העברי | ישראל רונן
עריכת הנוסח האנגלי | שלי שדה וא"מ גולדשטיין
תרגום לאנגלית | שלי שדה
תרגום לעברית | בת-שבע שפירא
צילומים | זאב רדובן, גבי לרון
איורים | דב פרוצקי
הדפסה |

קטלוג מספר 25, אביב תשס"ז
© כל הזכויות שמורות למוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה
מסת"ב 9-15-7034-965

תוכן העניינים

פתח דבר עפרה רימון	5
עין גדי – "כפר גדול מאוד של יהודים" יזהר הירשפלד	7
בית הכנסת בעין גדי דן בר"ג	21
עין גדי בין שתי המרידות: מתוך התעודות ממדבר יהודה חנה כותן	27
היישוב בעין גדי לאור עדויות כלי החרס אנה דה־זינסנס	35
החקלאות בנווה עין גדי גדעון הדס	41
הקבורה בעין גדי בשלהי תקופת בית שני גדעון הדס	49
המטבעות מעין גדי גבריאלה ביכובסקי	53
כלי אבן מעין גדי נעמי סידי	57
כלי זכוכית נבחרים מעין גדי רות א' ג'קסון־טל	63
הממצא הפליאובוטני מעין גדי נילי ליפשיץ	67
תכריכים ואריגים אחרים מעין גדי – התקופה הרומית והביזנטית אורית שמיר	71
הממצאים הארכיאולוגיים מעין גדי משה שדה	75
ביבליוגרפיה	81



Fig. 1: Ein Gedi Oasis, general view

איור 1: נווה עין גדי, מראה כללי

העדויות הארכיאולוגיות מלמדות כי הודות לסגולותיו המיוחדות של נווה המדבר עין גדי, ובייחוד שפע מקורות המים, התקיימה בו פעילות אנושית כבר לפני אלפי שנים. החפירות והסקרים הארכיאולוגיים באתר ראשיתם בשנת 1949 בחפירת בדיקה וסקר בהנהלת בנימין מזר. יוחנן אהרוני ויוסף נוח ערכו במקום סקרים נוספים בשנות החמישים, ובשנות השישים נערכו החפירות רחבות ההיקף בהנהלת מזר מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בחפירות אלה נחשפו המתחם הכלקולייתי על מדרגת ההר מעל מעין גדי, שרידי היישובים מהתקופה הישראלית עד שלהי התקופה הביזנטית בתל גורן, ובית המרחץ הרומי באמצע המישור שבין נחל דוד לנחל ערוגות. בשנים 1970-1972 נחשף בית הכנסת על שלביו השונים מהתקופה הרומית-ביזנטית בחפירות בהנהלת דן בר"ג מהאוניברסיטה העברית ויוסף פורת מרשות העתיקות. בשנים 1984-1989 ערך גדעון הדס סקר וחפירות הצלה בנווה המדבר עין גדי מטעם רשות העתיקות, ובמהלכם נחשפו קברים מהתקופה הרומית. בשנים 1996-2002 נערכו החפירות בהנהלת יזהר הירשפלד מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. חפירות הירשפלד נערכו בשישה אתרים בתחום הנווה, גם כאלה שמחוץ לתחום היישוב עצמו, ובהם טרסות ומערכות השקיה, טחנת קמח, מצד ערוגות ששימש מתקן לעיבוד בושם האפרסמון, ואתר ובו מבני מגורים בודדים שלדעת החופר אלה מבני מגורים של אנשי כת האיסיים.

במוקד התערוכה, שהאוצר שלה הוא יזהר הירשפלד, ממצאים מחפירותיו בתחום היישוב היהודי, כלומר ממצאים שנחשפו ברובעי המגורים הסמוכים לבית הכנסת.

בתערוכה מוצגים גם ממצאים מבית הכנסת – מנורה עם שבעה קנים, גביע מברונזה וקטע מרצפת פסיפס שמשולבת בו כתובת ברכה בארמית המזכירה את כל בני קרתה (העיירה) ואת יונתן החזן ששילמו את חלקם לתיקון בית הכנסת. כתובת זו מוצגת בראשונה לציבור הרחב. חלק נכבד בתערוכה מיוחד לממצאים מקברים מהתקופה הרומית, המאפשרים

היכרות מעמיקה עם מנהגי הקבורה של תושבי הנווה. שם התערוכה "עין גדי – כפר גדול מאוד של יהודים", ניתן בהשראת אבסביוס, מאבות הכנסייה הנוצרית, שכתב במאה הרביעית לסה"נ בחיבורו *אונומסטיקון* על עין גדי: "והיום הוא עין גדי כפר גדול מאוד של יהודים נמצא אצל ים המות. משם הֶצְרִי" (ספר האונומסטיקון לאוסביוס, תורגם בידי ע"צ מלמד, ירושלים, תשכ"ו: 42, מס' 428). דבריו הם עדות לשגשוגו של היישוב היהודי במקום בראשית התקופה הביזנטית. הממצאים הארכיאולוגיים משלימים את התמונה המתקבלת מן המקורות הכתובים ומלמדים על פריחת היישוב היהודי בעין גדי במרוצת התקופה הרומית והביזנטית. אחריתו של יישוב זה בשלהי התקופה הביזנטית, באמצע המאה ה' או ראשית המאה הז' לסה"נ, עם היחלשות האימפריה הביזנטית וכניעתה לכובשים המוסלמים.

תודתנו לאוצר התערוכה פרופ' יזהר הירשפלד, שבעזרתו "עלה" היישוב היהודי מתקופת המשנה והתלמוד בנווה המדבר עין גדי למרומי הכרמל ולכל החוקרים שחברו לפרסם את מחקריהם בקטלוג התערוכה.

תודתנו לעובדי רשות העתיקות: חוה כץ, מיכאל סבן, אורית שמיר, עדי זיו-סודרי, דונלד אריאל וגבי ביכובסקי.

לפנחס פלד בונה הדגם של היישוב בעין גדי ולמלכה מוסברג המתנדבת שסייעה לו. לגילה הורביוס ולדפנה צורן מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ולדודי מבורך ממוזיאון ישראל.

תודתנו למחלקה למוזיאונים במשרד החינוך ולהנהלת קרן הכט.

אנו מאמינים כי התערוכה והקטלוג יאפשרו לקהל המתעניינים להרחיב דעת וליהנות מהתגליות הארכיאולוגיות שבעזרתן אפשר לספר את סיפורה המרתק של הקהילה היהודית בעין גדי במחצית הראשונה של האלף הראשון לסה"נ.

עפרה רימון

מנהלת ואוצרת המוזיאון



Fig. 2: The site of Ein Gedi village before the excavations

איור 2: אתר הכפר עין גדי קודם לחפירה



Fig. 3: The site of Ein Gedi village during the excavations

איור 3: אתר הכפר עין גדי במהלך החפירה

– "כפר גדול מאוד של יהודים"¹

יזהר הירשפלד, האוניברסיטה העברית בירושלים

הקדמה

החי שלו יש מספר רב של יונקים, בעיקר עדרי יעלים ולהקות של שפני סלע, שאפשר לצפות בהם מטווח קצר (פורת 1986: 133–135).

"כפר גדול מאוד של יהודים" כך מגדיר אב הכנסייה אוסביוס את עין גדי בראשית המאה הרביעית לסה"נ (אונומסטיקון, 428). הגדרה קולעת זו באה לידי ביטוי מוחשי מרשים למדי בחפירות שניהלתי לאחרונה באתר.² במשך שבע שנים רצופות (1996–2002) חשפנו קטעי רחובות, בתי מגורים, חנויות, חצרות, מחסנים, מתקנים לעיבוד תוצרת חקלאית, מערכות לאספקת מים ועוד (איורים 2, 3). כמו כן חקרנו את מערכת ההשקיה והמדרגות החקלאיות שהוקמו בשטח הנווה ובשוליו – את האתר היחיד שבו התגוררו על פי המשוער האיסיים בסוף תקופת בית שני. עושר הממצא ומגוון הכלים הרב שמצאנו בחפירות מאירים את חיי היום-יום של תושבי עין גדי בתקופה הרומית-ביזנטית. ממצאים אלה משלימים את המידע מחפירות קודמות שנערכו בשטח הנווה ובעיקר אלו שנערכו בבית הכנסת העתיק (בר"ג 1992) ובבית המרחץ הרומי (מזר 1992: 1195). להלן ייסקרו הממצאים העיקריים שנתגלו במהלך שבע עונות החפירה שערכנו בנווה עין גדי.

נווה עין גדי

נווה עין גדי הוא נווה המדבר הגדול ביותר בתחום מדינת ישראל. הנווה שוכן על חופו המערבי של ים המלח, כ-40 ק"מ בקו אוויר מדרום-מזרח לירושלים וכ-16 ק"מ מצפון למצדה (איור 4). שטח הנווה כאלף דונם והוא ניזון מארבעה מעיינות גדולים: עין דוד, עין ערוגות, עין גדי ועין שולמית (איור 5). מקורות מים אלה מזינים צמחייה עשירה וחלקות עיבוד שגדלים בהן עצי תמר וגידולים אחרים כגון עצי הדר ומנגו. המיקום הגיאוגרפי, האקלים המדברי החם ושפע מקורות המים יצרו בעין גדי מערכת אקולוגית יוצאת דופן. בנווה גדלים צמחים טרופיים נדירים ובעולם



Fig. 4: Roads and sites in the region of the Dead Sea, Roman-Byzantine Period

איור 4: הדרכים והאתרים באזור ים המלח, בתקופה הרומית-ביזנטית

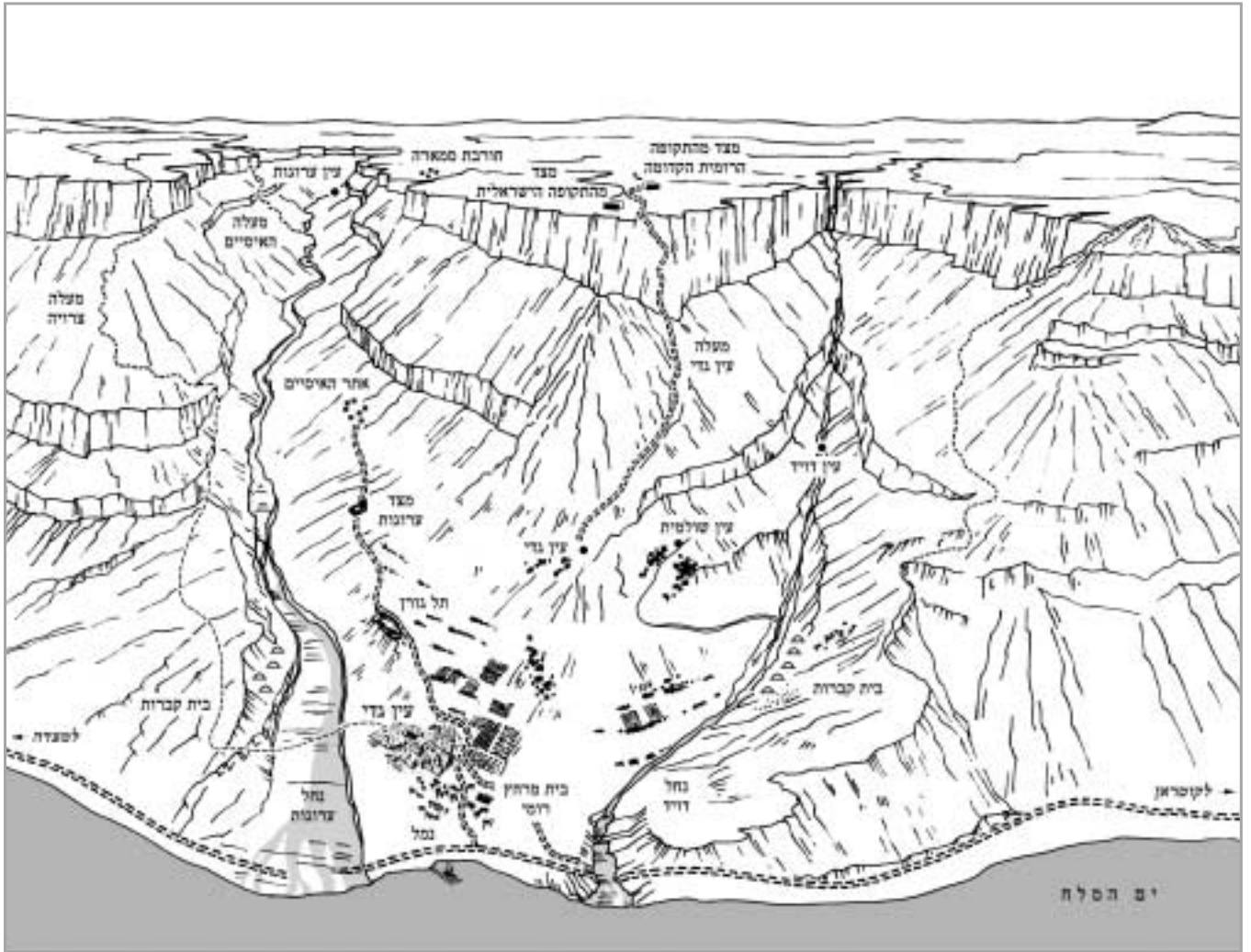


Fig. 5: Ein Gedi Oasis, view to the west

איור 5: נווה עין גדי, מבט למערב

הכפר עין גדי

הכפר שוכן על השלוחה המפרידה בין שני הנחלים החשובים החוצים את שטחו של נווה עין גדי – נחל ערוגות מדרום ונחל דוד מצפון. שלוחה זו מהווה פרשת מים מקומית ולכן מרבית שרידי ההתיישבות הקדומה בנווה עין גדי מצויים לאורכה (איור 6). במהלך החפירות נחשף שטח של ארבעה דונם, כעשירית משטחו הכולל של הכפר עין גדי. הכפר נבנה בצפיפות רבה, בית נוגע בבית ובכל מקום שפתחנו שטח חפירה נמצאו שרידי מבנים (איור 7). שטחם של כפרים רגילים בארץ-ישראל הוא בין 10 ל-15 דונם, כשליש משטחו של הכפר עין

הדרך היבשתית הנוחה והמהירה ביותר לעין גדי הייתה ועודנה הדרך העוברת לאורך קו החוף המערבי של ים המלח. דרך זו קשרה את עין גדי עם האתרים החשובים באזור – מצדה, צוער וקומראן – ומשם עם יריחו ועם ירושלים הבירה (הירשפלד 2004: 61–63). בתקופות שבהן עלה מפלס ים המלח והציף את תוואי הדרך הזאת יכלו אנשי עין גדי להשתמש במעלות הסלולים שעלו במצוק ההעתיקים אל רמת המדבר ומשם אל היישובים בגב ההר, או שהם שטו בנתיבי הים לאורך החופים. ואכן נתגלו בעין גדי סימוך לחוף עוגנים מסוגים שונים (עץ ואבן) המעידים על קיומו של נמל.

הייתה עין גדי מרכז חשוב לבני כת האיסיים. בימי המרד הגדול התנפלו הסיקריים שישבו במצדה על בני עמם בעין גדי, הניסו את הגברים וטבחו את החלשים, נשים וטף, 700 נפש לדברי יוספוס (מלחמת היהודים ד, 103). פליניוס "הזקן" מתאר את עין גדי אחרי המרד (בשנת 75 לסה"נ בערך) בחורבנה. לדבריו "מתחת למקום שבתם של האיסיים הייתה בעבר העיר עין גדי שרק ירושלים (קרי יריחו) עלתה עליה בפוריות אדמתה ובוסתני דקליה. אך עתה אין גם היא כירושלים (קרי יריחו) אלא ערימת אפר" (Plinius, Naturalis Historia 5, 73).

שרידי הקירות מהתקופה הרומית הקדומה נמצאו ברובם בשטח החפירה הדרומי הסמוך לבית הכנסת (איור 10). ביניהם נתגלה מקווה טהרה שמור היטב (איור 11). המקווה ניזון מתעלה בנויה ומטויחת שהוליכה אליו מכיוון מערב, ככל הנראה ממעיין עין גדי. דפנות המקווה, מדרגותיו ורצפתו טויחו טיח אפור אופייני למתקני המים בתקופה ההרודיאנית. שלוש מדרגות בנויות צמוד לדופן הצפונית ומדרגה

גדי. ואולם נראה שהגדרתה של עין גדי ככפר גדול כוונה לא רק לשטח הכפר אלא גם למספר הגדול של תושביו. על פי צפיפות המבנים נראה שבחישוב אוכלוסיית הכפר עלינו לאמץ את המקדם הגבוה יחסית של 25 נפשות לדונם; כלומר, בעין גדי בשיאה היו כ-875 נפש ואולי אף יותר. כלכלת הכפר התבססה על המוצרים הייחודיים של אזור ים המלח – פרי התמר ובושם האפרסמון. מהשמנים שהופקו משיחי האפרסמון (בלסם) הכינו גם תרופות יקרות ערך (איור 8). כן נהגו תושבי האזור לאסוף את גושי האספלט (ביטומן) שצפו על פני ים המלח ולמכרם כחומר איטום וכחומר גלם לתרופות (איור 9).

בחפירות הובחנו ארבע שכבות המייצגות את שלבי קיומו העיקריים של הכפר:

שכבה IV	התקופה הרומית הקדומה (מאות א' לפסה"נ-א' לסה"נ)	שרידי קירות ומקווה טהרה
שכבה III	התקופה הרומית המאוחרת (מאות ב'-ד')	ראשית בניינו של הכפר
שכבה II	התקופה הביזנטית (מאות ה'-ר')	שיא בניינו של הכפר
שכבה I	התקופה הממלוכית (מאות י"ג-י"ד)	יישוב ארעי, שימוש בשרידי קירות מהתקופה הביזנטית

נתאר את מאפייני הכפר בכל אחת מהתקופות הנזכרות.

הכפר עין גדי בתקופת בית שני (שכבה IV)

יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלוויוס) מתאר את עין גדי בלשון תמציתית: "עיר (כלומר כפר, שכן בלשונו של יוספוס המילה פוליס פירושה בדרך כלל כפר) החונה על שפת ים המלח במרחק שלוש מאות ריס (כ-55 ק"מ) מירושלים. בעיר זו גדל התמר היפה ביותר ושיח הצרי (האפרסמון)" (קדמוניות היהודים ט, 7). בימיו של הורדוס (37-4 לפסה"נ) הייתה עין גדי למרכז המחוז הדרומי של ים המלח, ויריחו הייתה בירת חלקו הצפוני. בתקופה זו ואולי קודם, בימי החשמונאים,



Fig. 6: Ein Gedi Oasis

איור 6: נווה עין גדי



Fig. 7: Plan of the buildings north to the synagogue

איור 7: תוכנית המבנים מצפון לבית הכנסת

נוספת הפונה דרומה אֶפְשֶׁרו ירידה אל קרקעית המקווה. פתחה המלבני של התעלה נתגלה בראש הדופן המערבית. בעת חפירתו נמצאו בקרקעיתו כלי חרס וכלי אבן רבים מכוסים שכבת מפולת עם עדות לשִׁנְפָּה עזה. ייתכן שאלו הם תוצאות ההרס שנגרם בפשיטת הסיקריים במרד הגדול.

35 מטבעות מימי החשמונאים שנמצאו בחפירה מבטאים את פריחתו של הנווה בימי בית שני. מימיו של הורדוס נמצאו רק חמש מטבעות, אך אין בכך כדי להפתיע היות שממצא המטבעות באתרים הרודיאניים הוא מועט ביחס לפעילותו הכלכלית רחבת ההיקף של המלך הורדוס.

מבחר כלי החרס מתקופת בית שני הוא עשיר ומגוון. מספר שברי החרסים מתקופת בית שני הוא כרבע (ליתר דיוק 24%) מהמספר הכולל של שברי החרסים שמנינו באתר. למכלול מתקופה זו יש אופי כפרי מקומי. במספר לא מועט של כלים נמצאו עיוותים שנגרמו בעת תהליך הייצור. אין להניח שאנשי עין גדי היו רוכשים כלים פגומים ומכאן המסקנה שהם נוצרו בבית יוצר מקומי. עדות עקיפה לקיומו של בית יוצר מקומי נמצאה גם מתקופות מאוחרות יותר של הכפר. בין כלי החרס בולטת קבוצה גדולה של פכים ופכיות שאפשר לקשרם לתעשיית הבשמים המקומית. תופעה דומה הובחנה בעוד אתרים בסביבת ים המלח, כמו קומראן, עין פשח'ה, עין בוקק וקלירוהי (עין אִזְאָרָה) שבצדו המזרחי של האגם. ההשפעה הנבטית ניכרת בהימצאותן של קערות נבטיות מצוירות וכלים בהירים, בייחוד פכים מסוג המכונה "כלי קרם". בין הנרות נפוץ במיוחד הנר המכונה הרודיאני בעל החרטום המקורצף שמקום ייצורו היה בירושלים. נמצאו מעט כלי שולחן מיובאים מהסוג המכונה טרה סיגילטה. שבר יחיד של קערת טרה סיגילטה מזרחית עם עיטור בתבליט של הֶרְקֵלֵס נפוץ בעולם, אך הקשרו לעין גדי הוא יוצא דופן (איור 12). כמו כן נמצא שבר אמפורה מהמאה הא' לסה"נ שיוצרה בבירינדיזי בדרום איטליה. מיעוט כלי הייבוא מדגיש את אופייה המקומי של קהילת עין גדי.



Fig. 8: Installation for producing perfume (balsam) in "The Truncated Hous", view to the east

איור 8: מתקן להפקת תמציות בושם ב"בית החתוך", מבט למזרח



Fig. 9: Lump of bitumen (asphalt) floating on the Dead Sea opposite Ein Gedi (1969)

איור 9: גוש ביטומן (אספלט) צף בים המלח מול עין גדי (צולם בשנת 1969)



איור 12: שבר כלי טרה סיגילטה המתאר את הרקלס, שלהי ימי בית שני
 Fig. 12: Terra Sigillata bowl shard with a depiction of Heracles, Late Second Temple Period

עין גדי בין שתי המרידות

היישוב בעין גדי בין שתי המרידות, כלומר אחרי שנת 70 ולפני שנת 132 לסה"נ התאושש במהירות מפתיעה (שר-אבי 2003). מארכיון המכתבים של בבתא, שגילה יגאל ידין במערת האיגרות שבנחל חבר, אנו למדים כי בשולי הכפר חנתה יחידה של הצבא הרומי (ידין 1971: 49). סביר להניח שיחידת הצבא הוצבה בעין גדי כדי להבטיח את גני האפרסמון ואת מטעי התמר, שעברו לרשות הקיסר. על כך למדים גם מתעודות נוספות שזוכר בהן הכפר עין גדי כ"כפר של אדוננו הקיסר" (Cotton 2001: 139). כשפרץ המרד השני (מרד בר־כוכבא) כבר לא הייתה יחידת הצבא במקום. ממכתבים של בר־כוכבא שנתגלו במערת האיגרות מתברר שאדמות הכתר בעין גדי עברו לרשות המורדים ונחשבו "נכסי בית ישראל". באחת מאיגרותיו פונה בר־כוכבא אל פרנסי עין גדי, יהונתן ומסבלא, וגוער בהם על שהם אוכלים ונהנים מ"נכסי בית ישראל" ולא דואגים לאחייהם הלוחמים, שבסיסם היה בגב ההר (ירדני 2000: 165).

מהזמן שבין שתי המרידות נמצאו בחפירתנו מטבעות רבים יחסית: 33 מטבעות רומיים פרובנקיאליים ו-26 מטבעות אימפריאליים. מטבעות אלה מייצגים את תקופת הפריחה של הכפר כפי שהיא באה לידי ביטוי גם בתעודות נחל חבר.

המרד השני דוכא ביד ברזל בידי חיילי הלגיונות הרומיים. עדות מצמררת על סופם של המורדים נמצאה במערת האיגרות. במערה נמצאו גולגולותיהם של שמונה נשים, שישה ילדים ושלושה גברים (ידין 1971: 64-65). בין ממצאי הלוואי נתגלו מפתחות שונים

בין כלי הזכוכית מתקופת הבית השני בולטים בקבוקי בושם מסוגים שונים ושפופרות קוסמטיות. שבר של כלי זכוכית צהבהבה עם כתובת שייך לקבוצת קנקנים עשויים בדפוס ומעוטרים בכתובות מהמחצית השנייה של המאה הא' לסה"נ. נוסח הכתובת ביוונית, שתרגומה "שמח ותינה", מלמד שהקנקן שימש לשתית יין. מוצא הקנקן מהחוף הפניקי או מקפריסין ומכאן המסקנה שלפחות מקצת אנשי עין גדי בסוף תקופת הבית השני נהנו מרמת חיים גבוהה למדי.

בין כלי האבן הרבים שנמצאו בחפירה בולטת קבוצה גדולה יחסית של 35 כלי אבן ירושלמיים מסוף תקופת הבית השני: קערות, ספלים ואגנים גדולים מהסוג

המכונה כלי קלל. מקצת כלי האבן נעשו במחרטה ואחרים גולפו ביד. כלי האבן הללו נוצרו בסביבת ירושלים והם מבליטים את קשר האמיץ שהיה לאנשי עין גדי עם הבירה ירושלים. אנשי עין גדי בתקופת הבית השני טחנו חיטה ככל הנראה באמצעות "רחיים של דחף". רחיים מסוג זה מורכבים בדרך כלל מאבן שכב מרובעת ועליה אבן רכב תואמת עם חריץ שדרכו יצקו את גרעיני החיטה. בעין גדי נמצאו 16 שברים של "רחיים של דחף", מקצתם בהקשר סטרטיגרפי של שרידים מתקופת הבית השני.



איור 11: מקווה טהרה, שלהי ימי בית שני
 Fig. 11: Ritual bath (miqveh), Late Second Temple Period



איור 13: בית המרחץ הרומי
 Fig. 13: Roman bathhouse

עין גדי בפריחתה – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית (שכבות II-III)

תוצאות המרד השני היו קשות לאוכלוסייה היהודית בהרבה מתוצאות המרד הראשון. העדויות מקפואות הדם שנמצאו במערות נחל חבר ממחישות את עוצמת ההרג והסבל. למרות זאת, היישוב היהודי בעין גדי לא פסק. כאמור, אחרי המרד שבו קרוביהם של הנמלטים למערות וקברו את המתים כדת. חפירות עין גדי מצביעות על המשכיות יישובית במעבר מהתקופה הרומית המאוחרת (שכבה III) לתקופה הביזנטית (שכבה II). עובי שתי השכבות נע בין מטר למטר וחצי, בהתאם לגובה השתמרות הקירות.

במרכז הכפר הוקם בראשית המאה הג' בית כנסת וסביבו נבנו בתיהם של אנשי עין גדי. בתי המגורים נבנו ברחובות ובסמטאות, ונמצאו גם חנויות, בית מרחץ ומחסנים. המחסנים ובתי החנויות ממוקמים בחלק הצפוני של החפירה, המרוחק מבית הכנסת, ואילו בתי המגורים ובית המרחץ (איורים 13, 14) נמצאו בחלק הדרומי של החפירה, הקרוב יותר לבית הכנסת. בהנחה ששטח החפירה מייצג את הארגון הכללי של הכפר אפשר להצביע על חלוקה פנימית



איור 14: אמבט רחצה במבנה ששימש כבית מרחץ (?)
Fig. 14: Bath tub in a building used as a bathhouse (?)

ובהם שישה-שבעה מפתחות ארכובה במצב השתמרות מצוין. אלה היו ודאי מפתחות בתי המגורים של אנשי עין גדי שקיוו לשווא לשוב לבתיהם. אחרי מותם נאספו גולגולתיהם בקפידה, הוכנסו לסלי נצרים והוטמנו בחריץ סלע בעומק המערה. נראה ששרידי הנפטרים זכו אחר כך לטיפול ביד קרוביהם מעין גדי.

חורבנה של עין גדי במרד השני בא לידי ביטוי במיעוט המטבעות. בחפירות הכפר נתגלה מטבע אחד מימי מרד בר־כוכבא ומטבע אחד מימיו של לוקיוס ורוס (Verus) (161-169). מסתבר שהכפר בתקופה זו היה בחלקו הגדול נטוש.



Fig. 15: Reconstruction of Ein Gedi village Late Roman and Byzantine Periods

איור 15: שחזור הכפר עין גדי התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית

קשור לדרך גידולו של האפרסמון והפקת בשמיו (נווה 1978: 107).

הכפר עין גדי חרב בשָׁפָה עזה שאותותיה ניכרים בכל מקום ובכלל זה במבנה בית הכנסת. חופרי בית הכנסת תיארכו את החורבן למחצית הראשונה של המאה ה' בהסתמך על הממצאים המאוחרים ביותר שנמצאו מתחת למפולת (בר"ג 1992: 1200). להערכתם הייתה השָׁפָה חלק ממסע רדיפות על הדת היהודית שהחל בראשית שלטונו של הקיסר יוסטיניאנוס (527-565). לעומת זאת, ממצאי חפירתנו הראו שהכפר חרב בשלהי המאה ה' או בראשית המאה הז'. המטבעות המאוחרים ביותר שנמצאו מתחת למפולת

לשלושה מעגלים: מעגל פנימי סביב בית הכנסת לצורכי פולחן וחברה; מעגל אמצעי למגורים; ומעגל חיצוני לצורכי מסחר, תעשייה זעירה ואחסון. עין גדי נזקקה לייבא כמויות גדולות של שלושת מצרכי המזון החשובים בעת העתיקה – חיטה, שמן ויין – שכן את אלה לא היה אפשר לגדל בנווה בהיקף משמעותי. מידת השיתוף חייבה להקפיד על כללי התנהגות הבאים לידי ביטוי בכתובת שבבית הכנסת, המפרטת את תקנון הקהילה, כגון "כל מי שגורם מחלוקת בין איש לחברו או אומר לשון הרע על חברו לגויים או גונב את חפץ חברו". בכתובת יש גם איסור חמור על בני הקהילה לגלות את "סוד הכפר" (רזא דקרתה), ויש הסוברים שהסוד

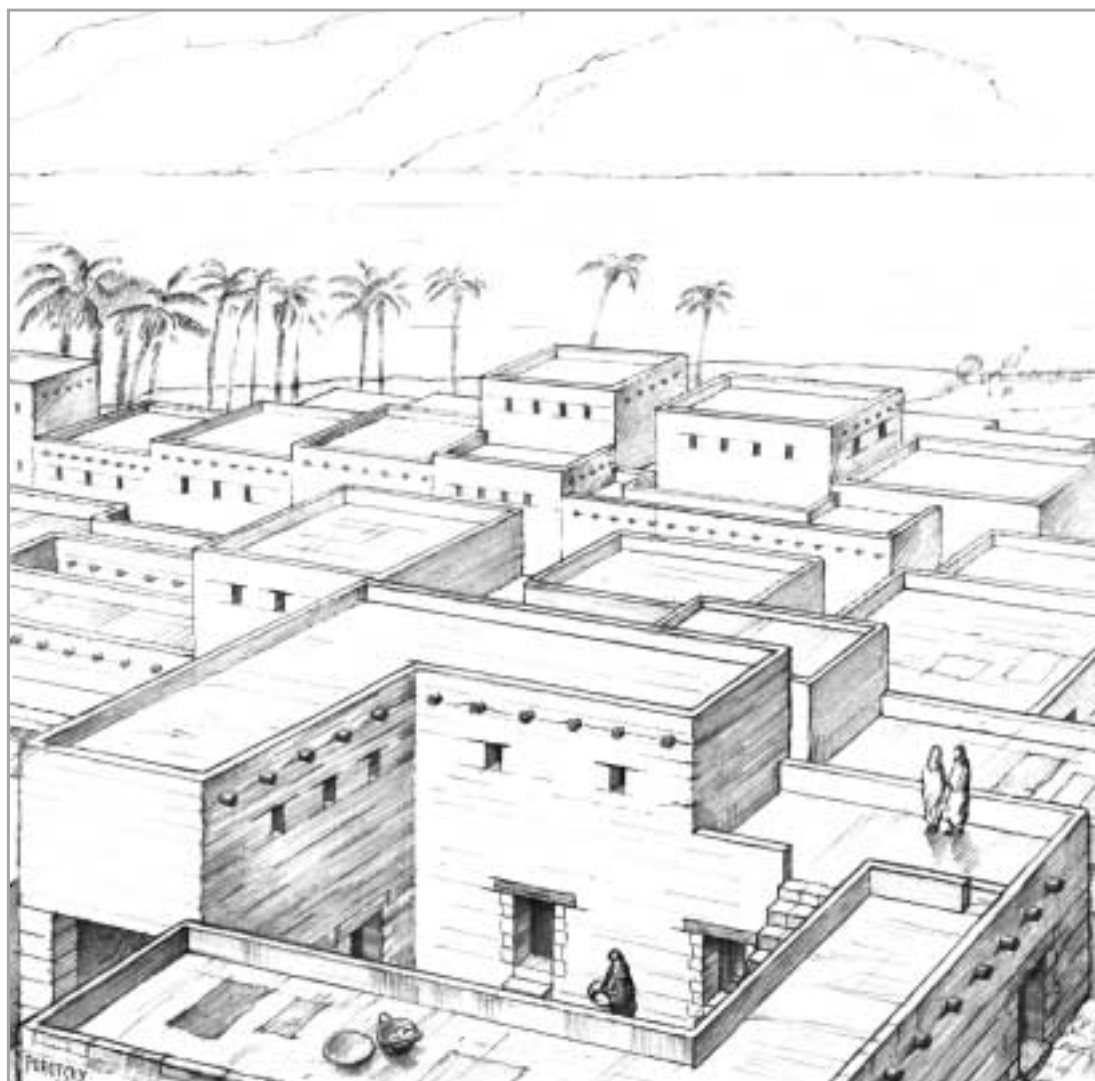


Fig. 16: Reconstruction of "Halfi House"
the largest residential building

איור 16: שחזור "בית חלפי"
בית המגורים הגדול ביותר

(איור 15). עובי הקירות של בתי המגורים הוא בין 0.70 ל-0.80 מ'. מחקרים הראו שחללים אדריכליים שעובי קירותיהם 0.70 מ' ומעלה משמשים מבודדים מעולים מפני חום וקור. נראה שבימי הקיץ הלוהטים נהגו אנשי עין גדי להסתתר בבתיהם כפי שעשו גם אנשי יריחו, שעליהם מעיד יוספוס: "בימות החמה כשהאזור הסובב אותם יבש כל כך, שאדם יוצא בדוחק מפתח ביתו" (מלחמת היהודים ד, 473). לעומת חום הקיץ מצטיין האזור באקלימו החורפי הנוח, כפי שמספר יוספוס: "האקלים (בחורף) הוא כה נוח שהתושבים (באזור יריחו) לובשים פשתן בשעה שהשלג נופל בשאר חלקי יהודה" (שם, 474). יש להניח שאנשי עין גדי נהנו אף הם מאקלימו המתון של החורף באזור ים המלח.

שיטת הבנייה של כל המבנים בכפר עין גדי חוץ מבית הכנסת היא השיטה המאפיינת את אזורי העמקים בארץ – קירות של לבני בוץ על מסד אבן. לבניית מסד האבן השתמשו הבונים באבני לקט שהובאו ממדרונות ההר ומגדות הנחלים הסמוכים. יש ששולבו בקירות אבנים מסותתות בשימוש משני, ולא אחת גם שברים של אבני רחיים ואבני כתישה שיצאו מכלל שימוש. גובה מסד האבן הוא בין מטר למטר וחצי. חלקם התחתון של הקירות הבנוי אבן העניק להם עמידות נגד לחול רטיבות מהקרע ומטחי גשם פתאומיים, ואילו חלקם העליון העשוי לבני בוץ הוזיל מאוד את עלות הבנייה.



Fig. 17: "Half House" view to the south-east

ההרס הן מהשנים 580–600, ובין כלי החרס נמצאו נרות סנדל עשויים באבניים, שנהוג לתארך את ראשית הופעתם לשלהי המאה הו' או לראשית המאה הז' (Rosenthal and Sivan 1978: 122). ייתכן שהכפר עין גדי חרב בפשיטה של בדואים לפני כיבוש ארץ-ישראל בידי הפרסים.

מהמקורות הנוצריים אנו למדים על פשיטות של סרקנים, כלומר בדואים, בתקופה שלפני האסלאם ועל מעשי רצח ושווד שביצעו. למשל, הנזיר יוהנס מוסכוס, שחי במדבר יהודה בשלהי המאה השישית (מת ברומא בשנת 620 בערך), מספר על נזיר שנרצח בידי סרקנים בהיותו מהלך לתומו על שפת ים המלח (John Moschos, *The Spiritual Meadow [Limonarion]*: 21). ממקורות אחרים אנו למדים על מנזר מר סבא שנחל קדרון ועל מנזר חוויבה שנחל פרת (ואדי קלט) שנפגעו מפשיטות של סרקנים מקומיים, שניצלו את תנאי הביטחון הרעועים בשלהי התקופה הביזנטית (הירשפלד 2002: 82–84).

מכל מקום, סופה של עין גדי היה מוחלט. הבתים חרבו, מערכות ההשקיה וחקלאות השלחין נהרסו, הכפר נעזב ותושביו היו לפליטים. סביר להניח שהם נמלטו לצוער, שנתגלו בה עדויות לקיומה של קהילה יהודית גדולה, או למקומות אחרים בארץ-ישראל או מחוצה לה. מעניין לציין שמתקופה זו ואילך פוסקות גם העדויות על גידול האפרסמון בסביבת ים המלח. נראה שאין זה מקרי, כלומר היהודים יושבי עין גדי שידעו את סוד גידול האפרסמון לקחו את סודם עמם והצמח שהיה בן טיפוחם אבד לעד.

מאפייני הבנייה של בתי הכפר

הכפר עין גדי בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית הצטיין כאמור בצפיפותו. בתי המגורים, החנויות והמחסנים נבנו זה לצד זה כשקיר של בית אחד משמש במקרים רבים גם כקיר הבית השכן

איור 17: "בית חלפיי" מבט לדרום-מזרח

ממוצע של 0.20 מ'. בתשתית הרצפות נכלל לעתים מצע של אבני לקט בגודל אגרוף (בקוטר 10 ס"מ בערך) (איור 18). בארבעה בתי מגורים נמצאו חדרים ובהם רצפות פסיפס לבן, גס יחסית (56 אבנים לדצמ"ר). בפינת אחד החדרים הללו הותקן שקע רדוד להצבת קנקן שתייה או לקליטת הפסולת בעת שטיפת החדר (איור 19). גילוי הפסיפסים ברצפות בתי המגורים של עין גדי מלמד על אמידותם של מקצת בני הכפר. לשיטת ריצוף זו היה גם צד מעשי: רצפת הפסיפס עמידה במים בזכות תשתית הטיח-סיד שלה, וכך היה אפשר בימים החמים להציף את הרצפה בשכבת מים ולצנן את חלל החדר.

הממצא הקטן – עדות לעושר

בחפירות עין גדי נתגלו 1247 מטבעות מרביתן (כ-80%) בשטח הכפר. ממצא זה מלמד על פעילות כלכלית אינטנסיבית. שני מטמוני זהב שנמצאו היו בגדר הפתעה: מטמון אחד ובו 15 מטבעות מימי יוסטיניאנוס (527-565), והאחר מימי אנסטסיוס (498-518) ובו חמש מטבעות. מטבעות זהב נמצאו על פי רוב בהקשר עירוני ולא בהקשר כפרי. מכאן שהייתה בעין גדי פעילות מסחרית יוצאת דופן, הקשורה בלי ספק בסחר הבשמים ובסחר במוצרים שהופקו מים המלח (מלח וביטומן).

הממצא הקרמי משקף את פריחת הכפר בתקופה הרומית מאוחרת ובתקופה הביזנטית. המספר הרב של הכלים מכל שטח הכפר מבטא תקופה ממושכת



Fig. 19: Mosaic floor in the "Palm House"

איור 19: רצפת פסיפס
ב"בית תמר"



Fig. 18: Pebble floor at the "Truncated House" view to the north-east

איור 18: רצפת חלוקים
ב"בית החתוך"
מבט לצפון-מזרח

לקרוי הבתים ולעיצוב הפתחים והחלונות השתמשו הבנאים בקורות עץ. בחפירה נמצאו שרידים רבים של קורות תמר, שהיה העץ הזמין ביותר וכנראה הזול ביותר. במקום אחד נמצאה מונחת ישירות על הרצפה קורת תמר מפוחמת, 0.75 מ' קוטרה והיא שמורה לאורך 0.80 מ'. כן נמצאו בחפירה דגימות של שיזף מצוי, שיטה סלילנית, אשל, זקום מצרי וצפצפת הפרת – כולם עצים הגדלים עד היום בשטח הנווה.

תקרות הבתים היו כולן שטוחות. בחפירה נמצאו מעט שברי רעפים, כגון ריכוז של שבעה-שמונה שברי רעפים ברחוב מול פתח של חנות. יש להניח שהרעפים הללו שימשו להתקנת גגון-צל בפתח החנות. מעל קורות העץ של התקרה הייתה מְעֻזְיֶקֶת הבית, היינו שכבת טיט מהודקת שעובתה מדי שנה בשנה לפני הגשמים. עובי המעזיבה עשוי להגיע לכ-0.50 מ'.

מקצת הבתים היו בנויים לגובה שתי קומות, כגון הבית שכינונו אותו בשם "בית חלפי" (איורים 16, 17), אולם נראה שרוב בתי הכפר היו בני קומה אחת בלבד. הבתים רוצפו בדרך כלל במפלס של עפר מהודק בעובי



איור 21: "בית התמר", מזווה שברצפתו משוקעים ממגורה (משמאל) וכלי חרס לאחסון מזון

Fig. 21: "Palm House", sunken in its pantry are a silo and clay vessels for storing food

המספר הגדול של הקנקנים מאפיין יישוב חקלאי שתושביו נדרשו לאגור את מזונם בבתיהם או במחסנים שהוקמו במיוחד לצורך זה.

נוסף על הכלים הרגילים נמצאו כלים ייחודיים, כגון פנסים, צפחות מעוטרת בדגמים גיאומטריים וחותרים לחם. כמו כן נתגלו כלים זואומורפיים דמויי תרנגולת עם כרובלת. ממצאים שונים בחפירה עוטרו בעיטורי בעלי-חיים. כזה הוא למשל נר גדול ומהודר שכינינו בשם: "נר עין גדי". הנר עשוי טיך באיכות גבוהה, והוא חיקוי מקומי לנרות המיובאים מצפון אפריקה. הנר מעוטר בדמויות של בעלי-חיים: חמור, יעל, גדי יונק, אחוריו של נמר בעל ציפורניים ועוד חיה קטנה, ארנבת כנראה. על כלי חרס אחרים נמצאו עיטורים של בעלי כנף, ונמצאו גם טבעות ברונזה מעוטרת בבעלי-חיים (ברדלס ותרנגול). ממצאים אלה מלמדים על קרבתם של אנשי עין גדי לטבע ועל חיבתם לבעלי-חיים.



איור 22: מסמרי ברונזה

Fig. 22: Bronze nails

רוב כלי הזכוכית שנתגלו בכפר הם כלי שולחן מסוג המוכר באתרים אחרים באזור, בעיקר בירושלים ובסביבותיה. מרבית הכלים עשויים בניפוח ומיעוטם – בדפוס. בין הכלים בולטת קבוצה גדולה של נרות זכוכית שנתלו מן התקרה. נרות דומים נמצאו בבת ים



איור 20: סיר בישול בתוך התקופה הביזנטית

Fig. 20: Cooking pot inside an oven, Byzantine Period

של שגשוג. כלי חרס מעוותים מעידים כאמור על ייצור עצמי של כלי חרס בבית יוצר מקומי. ההמשכיות בצורתם של הכלים מהתקופה הרומית המאוחרת ומהתקופה הביזנטית משקפת יציבות דמוגרפית וכלכלית מרשימה.

במכלול הקרמי יש מבחר גדול של כלי שולחן – צלחות וקערות מיובאות מצפון אפריקה, מקצתן מעוטרת בצלבים. נראה שבעיני אנשי עין גדי לא הייתה לכך משמעות מיוחדת. סוג אופייני של כלים שיוצרו בירושלים הם כלים ביזנטיים עדינים, בעיקר קערות, פכים ופכיות. לצדם של כלי השולחן העדינים נמצאו קערות גדולות, מעין גיגיות ואגנים זקופי דפנות עם בסיס שטוח העשויים חומר אפור גס. האגנים הללו בקוטר שבין 0.30 מ' ל-0.70 מ' נועדו למגוון שימושים בבית ובחצר, כגון להכנת בצק, לאגירת מים, להשריית מזון, לכביסה וכיוצא באלה.

סירי בישול נמצאו בעיקר בחצרות ליד הטאבונים ובחדרים שנעשו בהם פעולות בישול וסעודה (איורים 20, 21). סירי הבישול עם הידיות האנכיות החליפו בתקופה הביזנטית את סירי הבישול עם הידיות האופקיות האופייניים לתקופה הרומית. בנוסף נמצאו מחבתות, מכסים של סירי בישול עם כפתור וכפי בישול שנועדו לחימום נוזלים, כגון יינות מתובלים (מעין פונץ). יינות מחוממים המכונים ביוונית אבקרטיון נזכרים בספרות הנזירים של מדבר יהודה (הירשפלד 2002: 202-203). נמצאו גם קנקני אגירה בגדלים שונים ובהם פיתסים ענקיים (בקוטר 0.40 מ' ובגובה מטר בערך). דופנות הפיתס זקופות והן עשויות חומר גס בצבע אפור. ייעודם העיקרי היה כנראה לשמירת דגנים וקטניות, או שימור נוזלים – שמן, יין וכדומה.



Fig. 25: Bronze mold for casting a seal

איור 25: תבנית ברונזה ליציקת חותם



Fig. 24: Gold pendant

איור 24: תליון זהב



Fig. 23: Finger ring decorated with a panther (?)

איור 23: טבעת מעוטרת בפנתר (?)

שאורכו 27 ס"מ (איור 26) – זהו כלי דומה למצ'טה ששימש לקצוץ ענפים של עצי תמר. כמו כן נמצאו שלושה סכינים עשויים ברזל, סיכה עם ראש כדורי, שרשרת זעירה, בקבוק בושם עשוי ברונזה וחרוזים לקישוט (איור 27), אבני פלך מסוגים שונים (איור 28), ארבע אבני משחזות שחורות, משקולות אבן וכלים עשויים עצם, כגון סיכות, כפתורים, קוביות משחק (איור 29) ועיטורים שהיו משובצים בחפצי ריהוט. בארבעה מחדרי המגורים נמצאו לוחות דיסקוס עשויים חרס עם ראי קטן משובץ במרכזם (איור 30). אחת המראות עוטר בהצבעי שחור ואדום. בשלושה חדרים נמצאו פיסות בד פשתן מעוטרות בחוטי רקמה. החוטים הומוגניים ומעידים על טווייה באיכות גבוהה. משום עדינותם נראה שאלה חלקים של פריטי לבוש.

בחפירת הכפר הביזנטי נמצאה כמות גדולה של עצמות בעלי-חיים (כ-4000 עצמות). ניתוח הממצא מראה שענף הצאן היה ענף הקיום החשוב ביותר בכלכלת עין גדי. מרבית העצמות (76%) הן של כבשים ועזים. בקר (13.4%) ותרנגולות (6.7%) היו שני ענפי המשנה בכלכלת הכפר. בחפירה נמצאה במפתיע כמות גדולה יחסית (5.9%) של עצמות עכברים (זוהו בידי מרי קרייג). יתר בעלי-החיים מיוצגים במספרים קטנים יותר: גמלים (1.8%), כלבים (1.3%), חזירים (0.5%), חמורים (0.2%) וסוסים (0.2%). כמו כן נמצאו עצמות דגים שהובאו מהים האדום כמזון מיובש ומספר לא גדול של עצמות יעלים.

הגמלים והחמורים שימשו בהמות משא או להובלת אנשים. סוס היה בעל-חיים יקר להחזקה וגילוי בעין גדי מלמד על שהות של נציג השלטון. מרבית בעלי-החיים, בעיקר צאן, תרנגולות ודגים, שימשו

בירושלים ובעוד אתרים בארץ. כמו כן נתגלו כלי קוסמטיקה, כגון בקבוקי בושם זעירים ושפופרות כחל, וכן בקבוק צליינים לשמן הקודש.

הממצא הקטן בחפירה עשיר מאוד במגוון פריטים: כ-30 מסמרי ברונזה ששימשו בעיקר לחיבור רהיטים, כגון כיסאות, ספסלים, ארגזי בגדים, קופסאות וארונות מתים; כ-180 מסמרי ברזל ששימשו לבניין הבתים, בתקרה בעיקר (איור 22); טבעות גדולות למדי (3-10 ס"מ) ששימשו לסגירת ארגזים, דלתות וכיוצא באלה. בין כלי התמרוקים בולטת קבוצה גדולה של 37 כפיות מריחה (ספטולות) ומקלות כחל עשויים ברונזה. כלים אלה שימשו בין השאר גם לצרכים רפואיים, למשל לבדיקת פצעים, לערבוב תרופות ולפעולות כירורגיות. נמצאו 27 צמידים עשויים ברונזה, זכוכית או עצם. טבעות אצבע נמצאו בחדרי המגורים יחד עם עגילים, שרשראות ועגילים. טבעת חותם אחת נמצאה מעוטרת עם תרנגול ואחרת עם פנתר (או ברדלס) (איור 23). בין התכשיטים בולטים תליון זהב (איור 24), עגילי ברונזה, אבזם לתלייה של פגיון צד וחותם ברונזה ששימש לחתימת מכתבים בשעווה (איור 25). כן נמצאו ארבעה פעמונים עשויים ברונזה. הפעמונים שימשו לתלייה על צוואר בעלי-חיים, לתלייה על צוואר ילדים קממע או לקישוט הבית.

באחד הבתים נמצאו מוט תלייה ושתי קעריות קטנות שהיו חלק ממאזניים עשויים ברונזה לשקילת חפצי ערך זעירים. ייתכן שאלה היו מאזניים של צורף. מבדיקת הרכב המתכת נראה שהיה במקום בית מלאכה של צורף.

בחפירה נמצאו כלי עבודה רבים ובהם גרזן עם להב כפול, מקוש עם חור להכנסת ידית עץ ומחטב

אחת המסקנות העולות מן החפירה היא שהכפר היה מאורגן היטב. מועצת הכפר שהייתה מורכבת בדרך כלל מזקני הקהילה דאגה לתחזוקה שוטפת של הרכוש הציבורי. הרחובות נסללו ונוקזו בעזרת מערכת בנויה של תעלות. בארגונו הפנימי של הכפר ניכרת חלוקה ברורה בין אזורי המגורים לבין האזורים שיועדו למסחר ולכלכלה. הפעילות הכלכלית באה לידי ביטוי בבניית מרכזי קניות ומחסנים ציבוריים. רמת הארגון הגבוהה של הכפר באה לידי ביטוי גם בהקמת טחנת הקמח ובהקמת מבנה להפקת תמציות בושם האפרסמון בקנה מידה תעשייתי.

אנשי עין גדי השכילו לפתח כלכלה ייחודית, מצליחה ומשגשגת. הצלחתם הכלכלית באה לידי ביטוי לא רק בבית הכנסת הנאה שהקימו במרכז כפרם אלא גם ברמת הבנייה הגבוהה של בתיהם. במקצת בתי המגורים שחשפנו נמצאו רצפות פסיפס – שהן נדירות מאוד בכפרים. שני מטמונים של מטבעות זהב שמצאנו מעידים גם הם על הפעילות המסחרית הענפה של מקצת אנשי עין גדי. פעילות זו התמקדה קרוב לוודאי בייצוא בשמים, תרופות ומוצרי ים המלח – אספלט (ביטומן) ומלח – בצד מוצרי דקל התמר – פרי עסיסי ודבש תמרים (סילאן). הכפר חרב בשלהי המאה ה' או בראשית המאה הז' ככל הנראה בפשיטה של בדואים מקומיים. תופעה זו מסמנת את התקרבות קץ שלטונה של האימפריה הביזנטית במזרח.

לאכילה. בקר היה יקר ונראה שתפקידו העיקרי היה לחרוש את האדמה ולספק חלב. החזירים נועדו קרוב לוודאי לאכילה בקרב תושבים נוכרים שחיו בכפר. ההלכה אפשרה לנוכרים למלא את תפקידם של החקלאים היהודים בימי שבת וחג ("גוי של שבת"). הכמות הגדולה יחסית של עצמות עכברים קשורה אולי



Fig. 27: Beads



Fig. 26: Iron chisel, for pruning palm tree branches

איור 26: מחטב, כלי חתוך עשוי ברזל, לנידוד תמרים

איור 27: חרוזים

להיעדר עצמות של חתולים.

בממצא הבוטני נכללים עשרות דגימות של מיני עצים הגדלים עד היום בשטח הנווה. בין אלה נמצאו דקל התמר (53%), אשל (9.3%), שיזף (7.5%), צפצפת הפרת (6.3%), שיטה (4.8%) וזקום מצרי (3.3%). נמצאו חרצני תמרים, גלעיני זיתים, שקדים, אגוזים ואפרסקים. פרות אלה אינם גדלים בשטח הנווה ומכאן שהם היו חלק מייבוא המזון של אנשי עין גדי בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית.

סיכום

החפירות בעין גדי פורסות לפנינו תמונה עשירה בפרטים של חיי היום-יום בכפר יהודי בתקופת המשנה והתלמוד.



Fig. 30: Clay mirror frames



Fig. 29: Bone dice



Fig. 28: Bone spindle

איור 28: פלך עצם

איור 29: קוביית משחק עשויה עצם

הערות:

1. המאמר מבוסס על מאמר שפרסם המחבר בקדמוניות לו (תשס"ה): 62-87.
2. חפירות עין גדי התנהלו מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. גדעון הדס מקיבוץ עין גדי היה שותף לחפירות בטרסות ובמערכות ההשקיה הקדומות ובכלל זה שתי טחנות הקמח המצויות בשטח הנווה. בית ספר שדה עין גדי סייע באחסון ממצאי החפירה. השרטוטים הם מעשי ידיו של דב פורוצקי והצילומים הם של גבי לרון וזאב רדובן. המחקר הקרמי נעשה בידי אנה דה-וינסנס ומלכה הרשקוביץ; נומיסמטיקה – גבי ביכובסקי; כלי הזכוכית – רות א' ג'קסון-טל; כלי האבן – נעמי סיד; חפצי הלוואי – הלנה צ'רנוב; האריגים – אורית שמיר; עצמות בעלי-החיים – משה שדה; הממצא הבוטני – נילי ליפשיץ; והמתכות – מתיו פונטינג.

בית הכנסת בעין גדי¹

דן בר"ג, האוניברסיטה העברית בירושלים

של המסגרת המקיפה (איור 32). לפי שעה לא ברור, האם ההבדל בין מלבן הפסיפס במרכז, העשוי פסיפסים קטנים, לבין הפסיפס שמסביבו הוא הבדל טכני או אולי הותקן המלבן בתוך הרצפה המקורית כעבור זמן

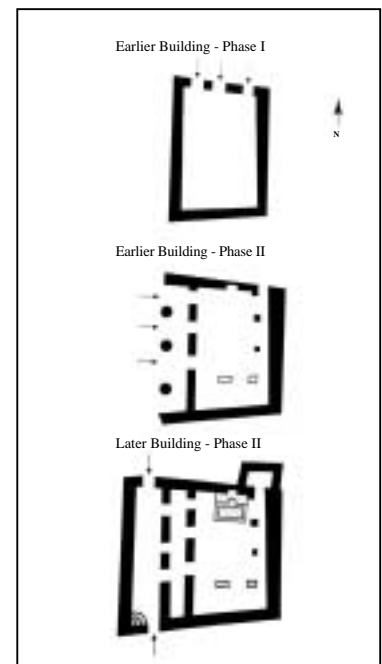


איור 32: בית הכנסת, רצפת הפסיפס מהשלב הקדום (שכבה III) (Fig. 32: The synagogue, mosaic floor from the earliest stage (stratum IIIB))

מה. על פי נרות החרס והמטבעות שנשמרו בגניזה של בית הכנסת משכבה II נראה שבניין זה נבנה בימי הקיסרים מבית סוורוס בסוף המאה הב' או ראשית המאה הג' לסה"נ. מתחת לבניין נתגלו שרידים מסוף ימי בית שני ואולי אף מתקופת מרד בר-כוכבא. בית

בעת עבודות הכשרת קרקע בעין גדי בשנת 1965 נתגלו במרחק כ-300 מ' מצפון-מזרח לשיאו של תל גורן ובמרחק כ-600 מ' מחוף ים המלח שרידי רצפת פסיפס. בשנים 1970 ו-1972 נערכו במקום חפירות מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, אגף העתיקות והמוזיאונים, בית ספר שדה בעין גדי ורשות הגנים הלאומיים. את החפירות ניהלו פרופ' דן בר"ג וד"ר יוסף פורת. פרופ' אהוד נצר היה אדריכל המשלחת. בחפירות נתגלו שרידי בית כנסת שעמד במקום מסוף המאה הב' או ראשית המאה הג' עד סוף המאה הו' לסה"נ. שלוש השכבות של בית הכנסת מאפשרות לעקוב אחר התפתחות אדריכלות בתי הכנסת בארץ מהתקופה הרומית התיכונה ומהתקופה הביזנטית (איור 31).

בית הכנסת הקדום (שלב I, שכבה III) הוא בניין בצורת טרפז שאורכו בצד מזרח 13.50 מ' ובצד מערב 15.50 מ' ורוחבו 9.50-10 מ'. בקירו הצפוני, הפונה לעבר ירושלים, שני פתחים, האחד במרכזו והאחר סמוך לפינתו הצפונית-המזרחית. רצפת הפסיפס הותקנה מפסיפסים לבנים וגסים (25 פסיפסים לדצמ"ר) ובמרכזה מלבן עשוי פסיפסים לבנים ושחורים קטנים יותר (60 פסיפסים לדצמ"ר). המלבן (3x8 מ') מוקף מסגרת עשויה מפסיפסים שחורים ולבנים. שטח המלבן מחולק לשלושה ריבועים. הריבוע הדרומי מקושט בצלב קרס עשוי מפסיפסים שחורים, הפונה לשמאל; הריבוע התיכון מעוטר בדגמים צבעוניים, שמהם נותרו רק שרידים מועטים; מן הריבוע הצפוני (שנפגע בעת בניית הבמה של בית הכנסת משכבה II) נותרו רק השרידים



איור 31: בית הכנסת, תוכנית שלושת השלבים (Fig. 31: The synagogue, plan of the three stages)

אמצע המאה הג' לראשית המאה הד' לסה"נ, כאשר בבתי הכנסת בארץ-ישראל ובגולה החלו להקצות מקום קבוע לארון הקודש בקיר הפונה לירושלים. באותו פרק זמן בערך, במחצית הראשונה של המאה הד' לסה"נ, נזכרת עין גדי באונומסטיקון של אבסביוס כ"כפר גדול מאוד של יהודים".

בית הכנסת של שכבה IIIא שימש עד אמצע המאה ה' לסה"נ או עד פרק זמן כלשהו במחצית השנייה של מאה זו, עת נבנה בית הכנסת של שכבה II (איורים 33, 34). במקום הגומחה וארון הקודש שניצב בה נבנה בשלב זה מבנה עץ מלבני שרוחבו 3.25 מ' וזה בלט כ-1.5 מ' לתוך אולם התווך. ה"קתדרא דמשה" נותרה במקומה בלא שינוי. במרכז המבנה העץ הייתה אפסיס, הפונה לירושלים, שבסיסה בנוי אבנים מסותתות ושימשה כנראה כארון הקודש. פנים מבנה העץ (השטח שבין קיר העץ לבין הקיר הצפוני של בית הכנסת) שימש לשמירת חפצים שונים וגניזתם. בחזית המבנה נבנתה במה מלבנית (2x3.30 מ') (איור 36), שהייתה מוקפת סורגים. שטח האכסדרה שממערב לאולם התווך הפך לסיטרה מערבית, וממערב נבנה מסדרון ארוך, כעין נרתקס, ברוחב 3 מ' ולו פתחים בצדו הצפוני והדרומי (איור 39). בית הכנסת היה לבניין טרפזי-בסייליקלי, שאורכו בצד מזרח כ-13.50 מ' ובצד מערב 16 מ' ורוחבו כ-12.50 מ'. לבניין נוסף חדר קטן, שאליו נכנסו דרך הפתח בצדו הצפוני-המזרחי של בית הכנסת מימי שכבה III. חדר דומה נבנה בקצה הדרומי של הסיטרה המערבית. לא ידוע למה שימשו שני



Fig. 33: The synagogue, general view

איור 33: בית הכנסת, מראה כללי

הכנסת היה אולם תפילה צנוע ושונה במידה רבה מבתי הכנסת המפוארים בגליל בני אותו פרק זמן. צלבי קרס ידועים גם מקישוטים מגולפים ומרצפות פסיפס של בתי כנסת אחרים מהתקופה הרומית והביזנטית. יש להניח שהסמל נבחר כקישוט גרידא, או כסימן המביא מזל. לאחר פרק זמן נערכו בבניין שינויים מופלגים (שלב II, שכבה IIIא). הפתח במרכז הקיר הצפוני נחסם בקיר לבנים והפך לגומחה שרוחבה 1.10 מ' ועומקה כ-0.35 מ'. על גבי הטיח שמשני צדי הגומחה היה צבוע פס רחב בצבע ירוק. בגומחה זו, בקיר הפונה לירושלים, ניצב כנראה ארון הקודש, שהיה בנוי עץ ובלט בחלקו לתוך האולם. בין הפתח השני, הסמוך לפינה הצפונית-המזרחית, לבין ארון הקודש נבנה מושב מדורג, מעין "קתדרא דמשה". לאורך קירו הדרומי של הבניין נבנו שלושה ספסלים מדורגים (איור 38). שטח הבניין, שהיה קודם לכן אולם גדול, חולק עתה באמצעות אומנות לאולם תווך, סיטרה מערבית וסיטרה דרומית. בקיר המערבי נפרצו שלושה פתחים וממערב לבניין נבנתה אכסדרה בעלת שלושה עמודים. רצפת הפסיפס של השלב הקדום (שכבה IIIב) הוסיפה לשמש גם בימי שכבה IIIא וניכרים בה תיקונים אחדים. באחת הפעמים תוקנה הרצפה לאחר שרפה.

אין בממצאים מן החפירות נתונים המאפשרים לקבוע בדייקנות מתי הותקנו ארון הקודש וה"קתדרא דמשה" שליידו ומתי נעשו השינויים ששינו במידה רבה את אופיו של הבניין. אפשר לשער שהדבר אירע בין

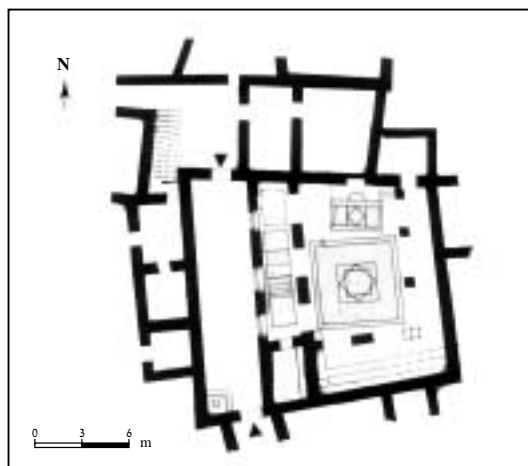


Fig. 34: The synagogue, plan of the late stage (III)

איור 34: בית הכנסת, תוכנית השלב המאוחר (III)

החדרים. סמוך לפתח הדרומי של המסדרון-נרתקס נבנה כיור לנטילת רגליים ולידו נתגלתה קערת אבן ששימשה אולי לנטילת ידיים. קנקן חרס, ששימש לאצירת מים, נתגלה באתרו סמוך לכיור. מחוץ לבית הכנסת, סמוך לפינתו הצפונית-המערבית נתגלו שרידים של מדרגות אבן שהובילו אל יציעי הקומה השנייה.

בבית הכנסת של שכבה II (איורים 33, 34) הותקנה רצפת פסיפס צבעונית חדשה (שצבעיה לבן, שחור, ורוד-אדמדם, אדום, חום ואפור-כחלחל). סמוך לקצה הבמה מעוטר הפסיפס בתיאור של שלוש מנורות בעלות שבעה קנים, שתיים מהן סמוך לפינות הבמה ואחת באמצע. הפסיפס באולם התווך עוטר במעגלים החותכים אלה את אלה ויוצרים כעין עלים, בצבע ורוד-אדמדם. במרכז האולם מעגל ומתוארות בו ארבע ציפורים. המעגל נתון בתוך מעוין, הנתון בתוך ריבוע שבפינותיו זוגות של טווסים המחזיקים במקורם אשכול ענבים (איור 35). דגם דומה עם ציפור בודדת במרכז מעטר את הפסיפס שברצפת הבמה (איורים 36, 37), וציפור בתוך עיגול מעטרת את השטח הסמוך לספסלים המדורגים בדרומו של אולם התווך (איור 38).

ברצפת הפסיפס שבסיטרה המערבית נתגלו חמש כתובות (איור 40). הראשונה מונה את 13 אבות העולם (אדם, שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד, חנוך, מתושלח, למך, נח, שם, חם ויפת) על פי דברי הימים א, א: א-ד. הכתובת השנייה, אף היא בעברית, מונה את 12 המזלות, ממזל טלה (ניסן) עד מזל דגים (אדר), ואת 12 חודשי השנה מניסן עד אדר, והיא מסתיימת בשמותיהם של שלושת האבות (אברהם, יצחק ויעקב), בברכה "שלום" ובשמות שלושת רעי של דניאל (חנניה, מישאל ועזריה), ואחרי כן באה הברכה "שלום על ישראל".

הכתובת השלישית כתובה בארמית ופותחת בברכה "צכירין לטב יוסה ועזרון (או עירון?) וחזקיו בני חלפי"; בהמשך יש אזהרה למי שגורם למחלוקת או אומר לשון הרע על חברו ל"עממיה" (לגויים) או מגלה את סודות העיירה (קרתה) לגויים. "זה שענינו משוטטות בכל הארץ ורואה את הנסתרות הוא יעקור את האיש ההוא וזרעו מתחת השמש וכל העם יאמרו אמן ואמן סלה". הכתובת הרביעית היא כתובת ברכה בארמית, בכתב מרושל, המזכירה את רבי יוסה בן חלפי וחזקיו בן חלפי שעשו את המדרגות הגבוהות "לשם הרחמן, שלום". ייתכן שהכוונה למדרגות המובילות ליציעי הקומה השנייה.



איור 35: בית הכנסת, הפסיפס המרכזי
Fig. 35: The synagogue, the central mosaic



איור 36: בית הכנסת, הפסיפס ברצפת הבמה
Fig. 36: The synagogue, mosaic of the stage (bema)



איור 37: בית הכנסת, הפסיפס ברצפת הבמה
Fig. 37: The synagogue, mosaic floor of the bema



Fig. 39: The synagogue
the western aisle

איור 39: בית הכנסת
הסיטרה המערבית

ידוע שבראשית ימיו של הקיסר יוסטיניאנוס א' סבלו יהודי ארץ-ישראל רדיפות וגזירות וחורבן עין גדי יוחס לאירועים אלה. על פי ממצאי החפירות של יזוהר הירשפלד בעין גדי התרחש החורבן בסוף המאה ה' או בראשית המאה הז' לסה"נ. בעיי השרפה והחורבות של בית הכנסת נתגלו ממצאים מעניינים. סמוך לארון הקודש נתגלתה מנורת שבעת הקנים יצוקה מברונזה, שרוחבה כ-22 ס"מ וגובהה כ-15 ס"מ (איור 41). בסיס המנורה לא נתגלה. גובהה המקורי היה כ-30-35 ס"מ ואין כל סימן לכך שלחלקה העליון היה מחובר לוח עץ או מתקן אחר להצבת נרות. לפיכך נראה שהמנורה שימשה לקישוט בלבד. רוב הממצאים נתגלו בגומחה של ארון הקודש של שכבה III ובשטח שבינה לבין צדו הפנימי של מבנה העץ של שכבה II. נראה שהמקום שימש מחסן וגניזה. בין הממצאים מטבעות ברונזה רבים וכלי בצורת גביע על רגל (איור 41), שהיה לו מכסה סובב על ציר (שלא נתגלה). כן נתגלו מנורה קטנה בעלת שבעה קנים עשויה כסף, אולי מקישוטי הפרוכת או מעיטורי מעיל של ספר



Fig. 38: The synagogue
mosaic floor near the benches

בית הכנסת רצפת
הפסיפס בסמוך לספסלים

הכתובת החמישית היא כתובת ברכה בארמית, המזכירה את כל בני הקרתה ויונתן החזן, ששילמו את חלקם לתיקון בית הכנסת.

משנת 1971, כאשר נתפרסמו ארבע מן הכתובות, ועד עתה הוצעו להן פירושים שונים ונתפרסמו עליהן מחקרים רבים. שאלות אחדות, ובעיקר השאלה מה הם ה"סודות דקרתה" שאסור לגלותם לגויים, נשאו לפי שעה ללא מענה. ייתכן ש"סודות הקרתה" היו הפרטים הנוגעים לדרך גידולו של האפרסמון והפקת בשמיו. שתי הכתובות הראשונות מושפעות ככל הנראה מן הפיוטים שהיו שגורים בפי העם בתקופה הביזנטית. קהילת עין גדי נמנעה מלקשט את הרצפה בגלגל המזלות, כדוגמת רצפות הפסיפס בבתי הכנסת בחמת טבריה, בית אלפא, חוסיפה ונערן, אך בכל זאת הזכירה את שמות המזלות בכתובות. הדבר מצביע על גישה מחמירה בעניין אמנות הדמות בתקופה שבה היו עיטורים מעין אלה שכיחים בבתי הכנסת בארץ. כותלי בית הכנסת ועמודיו נמצאו מטויחים בטיח לבן ומקושטים בציורים ובדגמים באדום. על אחת האומנות נתגלה ציור של שתי ספינות עם מפרשים ועל קטע טיח נשתמרה התיבה הארמית "גביה" (עצמו), כנראה קטע מכתובת ברכה בארמית.

בית הכנסת של שכבה II נבנה באמצע המאה ה' לסה"נ או במחצית השנייה של מאה זו, בתקופה שבה שגשג היישוב היהודי במקום. עין גדי ובית הכנסת חרבו בשרפה אדירה. בחצרו של בית סמוך לבית הכנסת נתגלה מטמון מטבעות ברונזה צרור בצרור בד ובו מטבעות מימי הקיסרים אנסטטיוס א' (491-518), יוסטינוס א' (518-527) ועד ימיו של יוסטיניאנוס א' (527-565).

הכנסת: בימי הביניים, לאחר שנשדדו חלק מאבני הבניין, התכסה אתר בית הכנסת בשכבה עבה של אדמה וחרסים ובהם שברים של כלי חרס עשויים ביד ומקושטים בדגמים פשוטים בצבע אדום וחום. שרידי בית הכנסת בעין גדי מציגים עדות מאלפת ונדירה על התפתחות אדריכלות בתי הכנסת בארץ במאות הג'–ה' לסה"נ. בחפירות בבית הכנסת בחמת טבריה התגלה בית כנסת שהתקיים מהמאה הג' עד אמצע המאה הח' לסה"נ. ההבדלים בין בית הכנסת בחמת טבריה לבית הכנסת של קהילת עין גדי מלמדים על החומרה בעניין תיאור דמויות שנהגו בעין גדי. הדמיון בכמה עניינים אדריכליים, כגון מקום קבוע לארון הקודש, הכנסת רצפות פסיפס, חלוקת המרחב לסיטראות וכיוצא באלה מלמדים, שעל אף ההבדלים בפרטים הייתה התפתחות באדריכלות בתי הכנסת שהייתה משותפת ליהודי ארץ-ישראל בתקופה הרומית התיכונה ובתקופה הביזנטית.

תורה, נרות חרס, קערת חרס מקושטת ושברים של כלי זכוכית. בשל היובש הרב השורר במקום היה אפשר להבחין בעת החפירה בעקבות גווילים שרופים באש ובדסקית עץ עגולה, שהייתה קבועה בבסיס ציר שעליו נגללה מגילה. ממצאים בודדים מראים שבראשית המאה הז' לסה"נ, לפני הכיבוש הערבי, התקיימה בבית הכנסת פעילות כלשהי, אך טיבה לא נתברר. האם חזרו פליטי עין גדי למקום ואף ניסו לחדש את הפולחן בבית

ה ע ר ה :

1. האיורים במאמר זה באדיבות המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ודן בר"ג.



איור 41: המנורה והגביע שהתגלו בבית הכנסת

איור 40: בית הכנסת כתובת הפסיפס בסיטרה המערבית



איור 41: The seven-branched menorah and the goblet-shaped vessel discovered in the synagogue

איור 40: The synagogue mosaic inscriptions in the western aisle

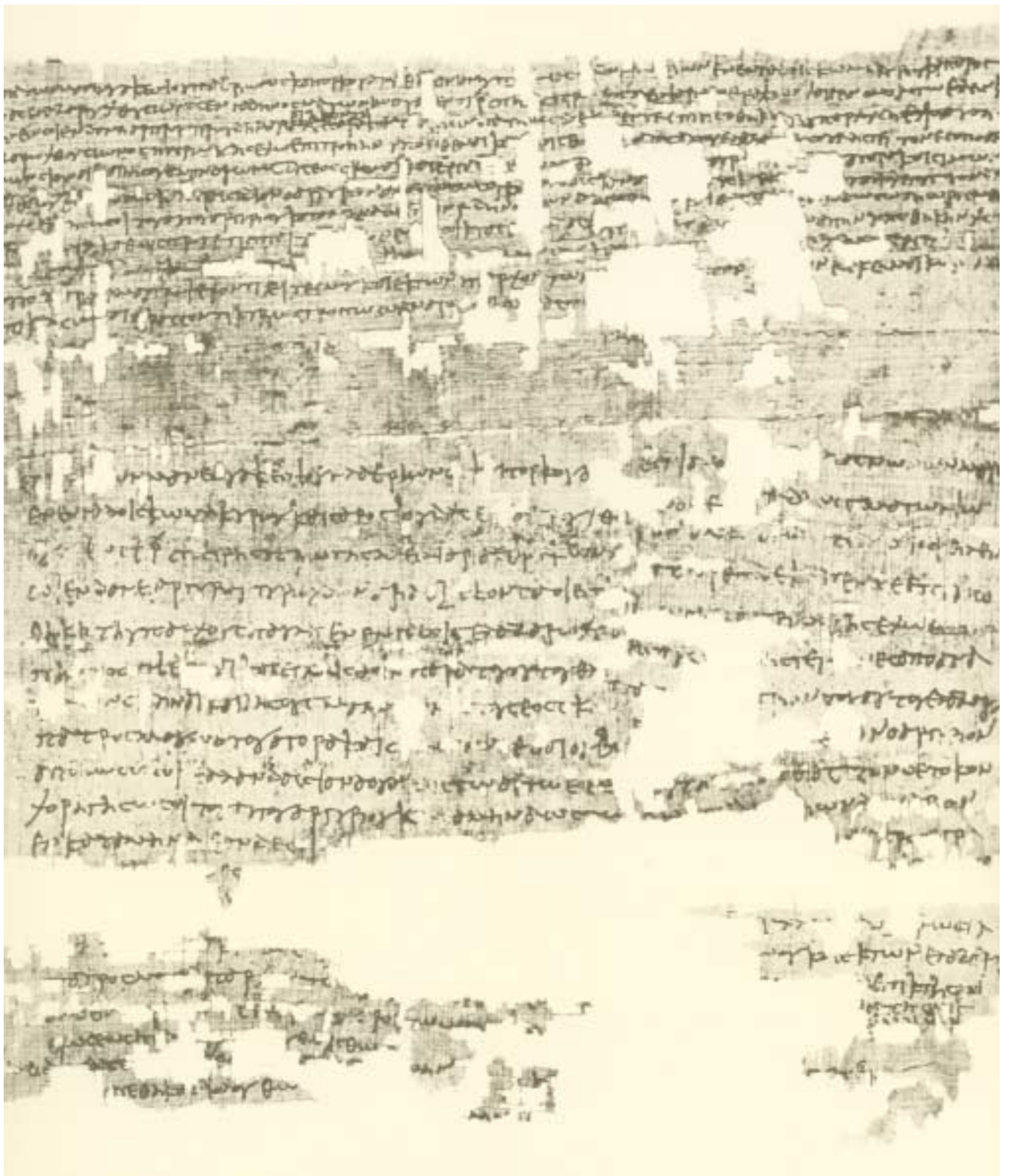


Fig. 42: P. Yadin II (courtesy of the Israel Exploration Society)

איור 42: פפירוס ידין 11 (באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה)

עין גדי בין שתי המרידות: מתוך התעודות ממדבר יהודה*

חנה כותן, האוניברסיטה העברית בירושלים

עין גדי בזמן המרד הראשון ואחריו: מעמדה המשפטי

בזמן המרד סבלה עין גדי קשות. הסיקריים, שהחזיקו במצדה מאז שנת 66 לסה"נ, פשטו על הכפר בפסח שנת 68. הם גירשו משם את הגברים והרגו 700 נשים וילדים שלא עלה בידם להימלט, לאחר מכן בזזו את בתיהם של הקורבנות ולקחו אתם למצדה את כל מלאי המצרכים (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ד, 402-404). ביוני שנת 68 בא אספסיאנוס ליריחו ושם חבר אליו מרקוס אולפיוס טריאנוס, אביו של הקיסר לעתיד ומי שפיקד באותה העת על הלגיון העשירי פרטנסיס (שם, 450) אספסיאנוס נשאר באזור זמן מה במחנה שהקים ביריחו (שם). מסתבר שבפרק הזמן הזה נערכו הקרבות העזים על מטעי האפרסמון, כפי שמספר פליניוס הזקן (Naturalis Historia 12, 113 = Stern 1976: No. 213). בתום המרד כבר הייתה עין גדי הרוסה:

מתחתם (של האיסיים) שכנה עין גדי – שרק מירושלים נפלה בתנובת אדמותיה ובמטעי התמרים שלה. אולם כעת כמו ירושלים אין היא אלא תל של אפר. (Plinius.)
(NH 5, 73 = Stern 1976: No. 204)

המקור הבא המזכיר את עין גדי הוא פפירוס ממדבר יהודה. בחמישה במאי שנת 125 מודה בעלה השני של בבתא, יהודה בן אלעזר כתוסיון, בחוב שהוא חייב למאגוניוס ואלנס, קנטוריון של קוהורטת האלף התראקית הראשונה:

בשישה במאי בשנת הקונסולט של מאניוס אקיליוס גלאבריו ושל טורקואטוס תבייאנוס, בעין גדי, כפר של אדונו הקיסר: מיהודה בן אלעזר כתוסיון מעין גדי למאגוניוס ואלנס, קנטוריון קוהורטת האלף התראקית הראשונה (P. Yadin 11, lines 1-2 = 12-14).¹

מכאן עולה שבינתיים הייתה עין גדי ל"כפר של אדונו הקיסר". אותו המידע נמצא גם ב-P. Hever 67, פרגמנט מתאריך לא ידוע שגם הוא ככל הנראה מנחל חבר: "מולימאס [ל- - מעין] גדי, [כפרו] של אדונו [הקיסר]"².

מהו אפוא המעמד הכרוך בתואר "כפר של אדונו הקיסר"? מהי מציאות היום-יום המסתתרת מאחורי תואר זה?³ משמעות הכינוי אינה מוטלת בספק: זהו כפר השייך לקיסר הרומי, חלק מרכושו הפרטי – ה"פטרימוניום". אבל אילו השלכות יש לכך על מעמדם המשפטי של תושבי הכפר ועל רכושם? לא אנסה למצוא כאן מוצא לאותו "קושי חסר פתרון שבהבנת המעמד המשפטי של הרכוש הקיסרי בקיסרות הרומית המבוססת",⁴ ואף על פי כן רצוני לומר שיש בתעודות האלה כדי להעיד, אולי טוב יותר מכל מקור אחר, על מציאות היום-יום העומדת מאחורי התואר.⁵

אבל ראשית הבה נבחן מתי הפכה עין גדי ל"כפר של אדונו הקיסר", ומדוע קרה הדבר.

עין גדי נחלת מלכים: גני האפרסמון

נפתלי לואיס, המהדיר הראשון של P. Yadin 11 (איור 42), אימץ את עמדת הארכיאולוגים שחפרו בעין גדי בשנות השישים של המאה העשרים,⁶ והסביר את הדברים כך: "נווה המדבר עין גדי וסביבתו היו חלק משגשג של נחלת המלכים, תחת שושלות בית חשמונאי ובית הורדוס... לפיכך הדעת נותנת שהמקום צורף לכלל נכסיו של הקיסר הרומי אחרי דיכוי המרד היהודי בשנת 70 לסה"נ. את ההנחה המוקדמת הזאת מאשש אפיונה של עין גדי בתעודה זו כ'כפר של אדונו הקיסר'".⁷

ואולם מן הראוי לציין כי אין שום מקור ספרותי או מקור אפיגרפי המבססים את הנחות הארכיאולוגים שיוחנן הורקנוס הוא שהפך את נווה המדבר ל"נחלת המלכים החשמונאים" ויישב שם "איכרים אריסים", או שעין גדי נשארה נחלת מלכים או נחלת הקיסר עד עצם התקופה הביזנטית. בעניין זה אין פליניוס מעיד עדות מפורשת אלא על גני האפרסמון, ועליהם הוא אומר שמאז ומעולם היו בידי מלכים:

בניסיון ליישב קושי זה עלתה ההשערה שפליניוס אינו נדרש כאן אלא לאותן שיטות מהפכניות שנקטו בזמנו בגידול האפרסמון ובניצול תנובתו – שינוי שנעשה אולי עקב ניסיונם של היהודים להתנכל למטעים.¹⁵ השיטות החדשות נועדו להגדיל במידה ניכרת את כמויות האפרסמון, ככל הנראה בלי להוריד את מחירו. הדבר משקף יפה את מדיניותו הכלכלית של אספסיאנוס, שדגל בשימור המשאבים, בהגדלת תפוקתם ובניצולם של משאבים חדשים. מילותיו של פליניוס, "הוא [האפרסמון] מכסה את הגבעות כדרך הכרמים" (NH 12, 111 = Stern 1976: No. 213), כמו גם דברי הירונימוס, "האפרסמון הצומח בכרמי עין גדי",¹⁶ משקפים קרוב לוודאי את הגדלת שטחי האפרסמון בידי הרומאים לאחר המרד, לעומת מידותיהם הצנועות של שני הגנים הקודמים – "האחד גודלו כדי עשרים יוגרה, והאחר פחות מעשרים". יתרה מזו, מתקבל על הדעת שאותן "גבעות" אינן אלא המדרונות המדרוגים שמעל עין גדי העתיקה. מערכת אספקת המים המורכבת שנחשפה בחפירות הארכיאולוגיות בגבעות שמנגד לעין גדי העתיקה – המדרגות, מובילי המים, מאגרי המים, הבָּרְכוֹת, בורות המים והתעלות – כל אלה מהתקופה הרומית והביזנטית, ולא מהתקופה הקודמת.¹⁷ המקורות המאוחרים יותר אינם מזכירים את יריחו כאחד ממרכזי גידול האפרסמון, אלא רק עין גדי וזכרת בהם, ויש בזה כדי להראות שלא יריחו, אלא דווקא עין גדי הייתה למרכז של גידול האפרסמון בקנה מידה גדול. בהקשר הזה יש חשיבות לא מבוטלת לכך שכבר במאה ה'ב' לסה"נ ג'לוס קושר במפורש את האפרסמון עם עין גדי ומספר כי שמו האחר של ה"אופובלסאמוס" הסורי נגזר משמו של המקום שבו גדל מיטב הפרי ובשפע שאין כמוהו:

שכן הוא מכונה "אפרסמון עין גדי", והוא עולה בטיבו על אלה הגדלים במקומות אחרים בפלסטינה (Galenus, *De Antidotis* 1.4, Kühn: 25 = Stern 1976: No. 391)¹⁸.

ולבסוף מן הראוי להזכיר את ה"כסילובלסאמוס", מוצר משנה של האפרסמון שנקח באמצעות הרתחה של הענפים עד להפקת בשמים. הכסילובלסאמוס מתועד בלטינית בשתי תעודות של הצבא הרומי מזמן המצור על מצדה, שתאריכן נקבע לפיכך לשנת 73 או 74 לסה"נ.¹⁹ ראיה זו מאמתת את עדותו של פליניוס, כי "יש ביקוש אפילו לענפים; בתוך חמש שנים מאז כיבוש יהודה הכניסו הענפים הגזומים והנצרים לבדם

אבל מכל הניחוחות אין כמו ניחוח האפרסמון. רק יהודה מכל הארצות התברכה בו, ופעם לא גדל אלא בשני גנים בלבד – שניהם גני מלך. האחד אין גודלו עולה על עשרים יוגרה, והאחר קטן אף מזה (NH 12, 111). (= Stern 1976: No. 213).

אותם שני מטעים נזכרים גם במקורות אחרים, ונראה שהאחד היה ביריחו⁸ והאחר בעין גדי (יוסף בן מתתיהו, *קדמוניות היהודים* ט, 7). כשפליניוס כותב כאן רכוש המלך יש להניח שהוא מתכוון לשושלות של בית סלאוקוס⁹, של בית חשמונאי ושל בית הורדוס. עוד דבר המצביע על שליטה בלעדית של מלכים על המטעים הוא הניסיון הכפוי להגביל את גידולי האפרסמון כדי להבטיח שהביקוש יעלה תמיד על ההיצע ולפיכך יישאר המחיר גבוה.¹⁰

גם אם השליטה הישירה של הקיסר או של המלך הייתה מוגבלת לתחום מטעי האפרסמון בלבד, עדיין קשה להבין מדוע הפכו אלה לרכוש הקיסר רק בשנת 70 לסה"נ. אם אומנם היה הקיסר הרומי היורש החוקי של "הנחלה המלכותית" של שושלות בית חשמונאי ובית הורדוס, והדעת בהחלט נותנת שאכן היה, אין סיבה לחשוב שהשתלטות הפיסקוס ("אוצר הקיסר") על מטעי האפרסמון התעכבה עד שנת 70. כבר בשנת 34 לפסה"נ העניק מרקוס אנטוניוס את האפרסמון, ועמו את התמרים של יריחו, לקלאופטרה, והורדוס חזר אותם ממנה (*מלחמת היהודים* א, 361-362; *קדמוניות היהודים* טו, 96).¹¹ אחרי קרב אקטיום (31 לפסה"נ) אפשר שקיבל אותם הורדוס בחזרה, או שהסכם החכירה עמד בעינו – מעתה בין הורדוס לבין אוקטוויאנוס-אוגוסטוס. שלטון בית הורדוס בא אל קצו עם הגלייתו של ארכלאוס בשנת 6 לסה"נ. יוסף בן מתתיהו מספר שבזמן ההוא "נבלע רכושו [של ארכלאוס] בפיסקוס" (*מלחמת היהודים* ב, 111); ולפיכך בשנה זו לכל המאוחר, כשיהודה סופחה לסוריה,¹² הוכנסו בהכרח גם גני האפרסמון אל הפטרימוניום, הווה אומר הפכו חלק מרכושו הפרטי של הקיסר.¹³

ואף על פי כן, לכאורה אין הדבר מתיישב עם דבריו של פליניוס האומר שרק בימיו נעשה האפרסמון חייב במס: "עכשיו הוא [האפרסמון] משועבד ונושא מס, הוא והעם שלו". עוד אומר פליניוס, שרק עכשיו עבר גידול האפרסמון לידי הפיסקוס: "עכשיו שותל אותו הפיסקוס, ומעולם לא גדל בכמות גדולה כל כך" (NH 12, 113 = Stern 1976: No. 213).¹⁴

הימצאותו של שטח ריק, במקום שבו היו קודם לכן אוהלים, והדרך לבדה, במקום שהייתה בו קודם גם עמדת משמר, מחזקים לפי הבנתי את הסבירות שהיחידה הצבאית עזבה את עין גדי בכלל, ולא רק שינתה את מקומה בתוך הכפר. היא מתועדת אחר כך בחברון בחותמת רעף של קוהורטת האלף התראקית הראשונה, ובדיפלומה צבאית משנת 186, שמקבלת היה שייך ליחידה.²⁴

המנהל הרומי ועיבוד הקרקע בעין גדי

באותו הזמן בערך שבו נעשתה עין גדי "כפר של אדוננו המלך", נתבטל מעמדה הקודם בתור כפר מרכזי של טופרכיה והיא נכללה עכשיו בטופרכיה של יריחו.²⁵ על כך אנו למדים מהצהרת הקרקעות של בבתא בדצמבר שנת 127:

נוכח כאן עמי האפיטרופוס שלי, יהודה בן אלעזר מן הכפר עין גדי, במחוז יריחו שביהודה (P. Yadin 16).

עולה אפוא שעל אף התואר "כפר של אדוננו המלך", המרמז על היות עין גדי שייכת לפטרימוניום של הקיסר, היא לא הייתה משום מובלעת בטופרכיה. היא לא הייתה מנותקת מן השלטון האזורי שאליה השתייכה, אלא "הייתה מנוהלת באופן כלשהו מיריחו".²⁶ עצם הדבר מתיישב יפה עם קיומו של רכוש פרטי בעין גדי, למשל שני הבתים, שהאחד מתועד בפפירוסים P. Yadin 11, 19 והאחר ב-P. Yadin 20, והנקראים שם "חצרות". שניהם היו לרכוש של שלומציון, בת בעלה השני של בבתא. את האחד קיבלה בשטר מתנה מאביה (P. Yadin 19), ואת האחר קיבלה מסבה (P. Yadin 20).²⁷ יש להניח שגם שכניה של אותה חצר החזיקו ברכוש פרטי, ורכוש פרטי זה נרשם בארכיונים הציבוריים.²⁸

800,000 ססטראצות לפיסקוס" (NH 12, 118 = Stern) 1976: No. 213). אמנם המצור על מצדה נועד לחסל אחת ולתמיד את אחרון כיסי ההתנגדות ביהודה אחרי נפילתה של ירושלים, אבל אין לפסול את האפשרות שהיה לו גם מניע כלכלי: הגנה על גני האפרסמון שזה עתה ניטעו בעין גדי, ששכנה במרחק של כתשעה ק"מ משם.

נוכחות הצבא הרומי בעין גדי

ניסיונם של היהודים להחריב את גני האפרסמון בזמן המרד, והעיבוד המוגבר של המטעים אחרי שנת 70 מבהירים היטב את סיבת נוכחותה של קוהורטת האלף התראקית הראשונה בעין גדי, המתועדת בפפירוס P. Yadin 11. לא ייתכן שהיחידה באה למקום לפני שנת 91, שכן יש עדות להימצאותה בסוריה בשנה זו,²⁹ אבל אפשר שהחליפה יחידה אחרת. נראה שהיחידה הצבאית – או חלק ממנה – הוצבה באמצע הכפר ממש,²¹ כפי שעולה מתיאור הנחלות הגובלות בחצר שניתנה כעירבון בעבור ההלוואה שלקח יהודה בן אלעזר מן הקנטוריון הרומי מאגוניוס ואלנס:

גובלים עם החצר הנ"ל: במזרח – אוהלים ויהושוע בן מנדרון; במערב – אוהלים ובית מלאכה של אלעזר הנ"ל, הוא אבי; בדרום – שוק ושמעון בן מתאיוס; בצפון – דרך ועמדת משמר (P. Yadin 11, lines 17-19 = 4-6).

לואיס (1989: 45) מניח הנחה סבירה, שהאוהלים הנזכרים כאן הם אוהלים של הצבא. אם כך הרי הם מאגפים את אותה חצר משלושת צדדיה. בעין גדי נחשף בית מרחץ רומי ארוך וצר ותוארך לשנים שבין שתי המרידות.²² אפשר שבית המרחץ שירת את היחידה הצבאית. ארבע שנים אחר כך מסתבר שהיחידה עברה

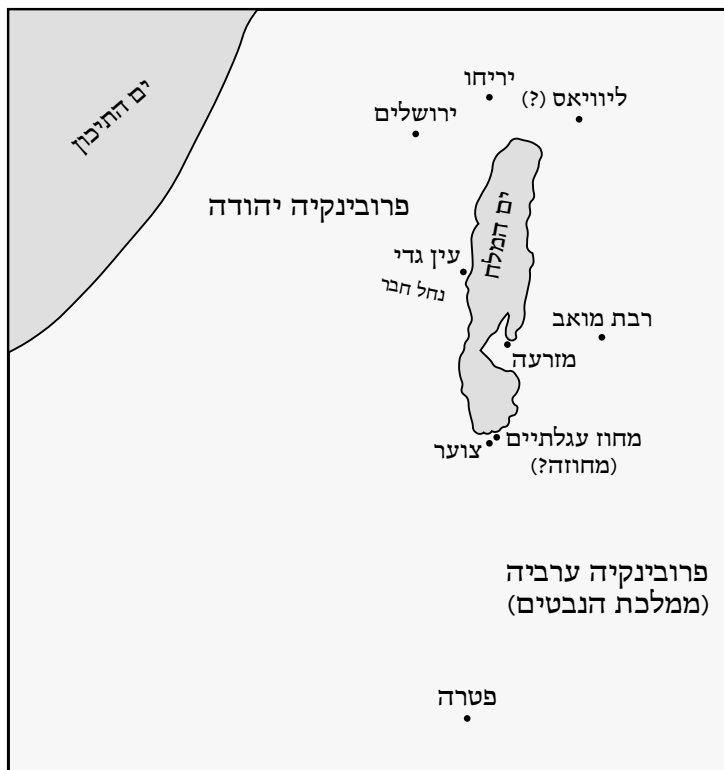
משם. בפפירוס P. Yadin 19 (איור 43), מאפריל 128, מעניק יהודה בן אלעזר את אותה חצר לבתו שלומציון. אם נשווה את שכני החצר במאי 124 לשכנים המתוארים באפריל 128, ניוכח שבארבע השנים שעברו בין כתיבת שתי התעודות נעלמו גם האוהלים וגם עמדת המשמר, כפי שאפשר לראות היטב בטבלה.²³

	P. Yadin 11 – מאי 124 לסה"נ	P. Yadin 19 – אפריל 128 לסה"נ
מזרח	אוהלים ו[רכוש של] יהושוע מנדרון	[רכוש של] יהושוע מנדרון ושטח ריק
מערב	אוהלים ובית המלאכה של אלעזר, אביו של יהודה	[רכוש של] יהודה בן אלעזר
דרום	שוק ו[רכוש] של שמעון בן מתאיוס	שוק
צפון	דרך ועמדת משמר	דרך



Fig. 43: P. Yadin 19 (courtesy of the Israel Exploration Society)

איור 43: פפירוס ידין 19 (באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ותיקותיה)



איור 44: הפרובינקיות יהודה וערביה. Fig. 44: The provinces of Judaea and Arabia

תושבי עין גדי יכלו אפוא להחזיק בנדל"ן בכפרם, ולפיכך יש לדעתי יסוד להניח שלא כל הקרקע בעין גדי הייתה בחזקת רכושו של הקיסר. גם קרקעות שהיו בבעלות הפיסקוס, הטיפול בהן לא היה אחיד: בין החכרת האדמות לבין עיבודן בידי עבדים בפיקוחו של מנהל אחוזה (vilicus) "היו עוד אין-ספור גוונים מקומיים".²⁹ יתרה מזו, אם יש בתעודות בר-כוכבא עדות המשקפת את תנאי החיים שקדמו למרד, הרי מכירת מחציתה של גינה בעין גדי בשנת 134, המתועדת בפפירוס P. Yadin 47, מראה לנו שהיתה בעין גדי גם אדמה חקלאית שהייתה בידיים פרטיות. האנשים המוזכרים בארכיון בבתא והקשורים לעין גדי אינם צמיתים לפי שהיו רשאים לעבור ממקום למקום ולהחזיק בבעלותם אדמות מחוץ לעין גדי.

ששילמו – ואף על פי כן עשו להם רווח נאה בכך שמהלו את הבושם הטהור:³⁵

בשום מקום לא נודעה מרמה גלויה מזו. שהנה סקסטאריוס (של בושם האפרסמון) שנקנה מן הפיסקוס ב־1,000 דינרים נמכר ב־300 דינרים. עד כדי כך אפשר להגדיל את כמות הנוזל (Plinius, NH 12, 123 = Stern) (1976: No. 213).

הקשרים שבין עין גדי למחוז (מחוז עגלתין): קהילה יהודית אחת (איור 44)

הקורא את הארכיונים מנחל חבר אינו יכול שלא לשים לב מיד לקשרים הקרובים בין המשפחות בעין גדי שבפרובינקיה יהודה לבין משפחות הגרות במחוז (מחוז עגלתין) שבפרובינקיה ערביה. פעמים רבות אנו מוצאים את הצירוף: "מעין גדי, מתגורר במחוז",³⁶ או להפך, למשל באחד מן החוזים של בר-כוכבא: "אלמא בן יהודה ותחנה בן שמעון מן הלוחית שבמחוז עגלתין. שניהם יושבים בעין גדי".³⁷ יהודה בן אלעזר, בעלה השני של בבתא, נמצא בעין גדי בשנת 124, לפי

חוזים וחוזי משנה שנמצאו בתעודות מוואדי מורבעת³⁰ ומנחל חבר (והם מרומזים גם בכמה ממכתבי בר-כוכבא לאנשיו בעין גדי),³¹ מעידים שבר-כוכבא השתלט על נחלת הקיסר במקומות המוזכרים שם. האם אותה שיטה של החכרה והחכרת משנה המשתקפת בתעודות בר-כוכבא הועתקה מן הפיסקוס? בכמה מן התעודות – אף כי לא בכולן³² – החוכרים הראשונים הם "פרנסים" של בר-כוכבא, המחכירים את הקרקע לאחרים. האם עלינו להניח אפוא שתמיד הייתה דרגת משנה של אריסים עלומי שם שלא הוזכרו בתעודות, והם שעידו בפועל את הקרקע? מנהל מעין זה של שלוש דרגות אופייני למשל לאחוזות הקיסריות במצרים.³³ ואולם חוכרי המשנה בחוזים של בר-כוכבא אינם אריסים, אלא משלמים דמי חכירה. זאת לא הייתה השיטה שנקט הפיסקוס, בכל אופן לא במטעי האפרסמון ביהודה (בכמה מתעודות בר-כוכבא יש המיזות לכך שבר-כוכבא – כפי שהיה אפשר לצפות – השתלט על גני האפרסמון יקרי הערך).³⁴ פליניוס מספר לנו שהפיסקוס עצמו מכר את האפרסמון לקמעונאים, והללו מכרו אותו שוב בפחות משליש מן המחיר

לצבא הרומי באותה השנה,⁴⁰ ניטשה עין גדי, לפחות לזמן מה. המשפחות היהודיות שנמלטו מעין גדי התיישבו במקום דומה לה מבחינת תנאי האקלים, עיבוד האדמה ושיטות ההשקיה – מקום שכבר התיישבו בו משפחות של יהודים בעבר. זה היה מחוז עגלתין, כפר ששכן בתחום שהיה אז – והוסיף להיות עד שנת 106 – ממלכת הנבטים. ואולם הם לא ניתקו את הקשר עם כפר מוצאם, והתעבורה ביים הקלה את המגעים ביניהם: שני הכפרים שכנו על שפת הים וים המלח היה פתוח למעבר אניות.

הימצאן במערה אחת של תעודות של אנשים מעין גדי ושל משפחות מהפרובינקיה ערביה היא העדות הטובה ביותר לקשרים ההדוקים שנשמרו בין המשפחות. קשרים אלה עם קהילת המוצא מבהירים לנו היטב מדוע על אף קשריהם המצוינים של היהודים עם שכניהם הנבטים (ששימשו אפיטרופוסים, עדים וחותמים בתעודות של אותם יהודים), הניחו היהודים האמידים של ערביה את רכושם מאחור וחצו את הגבול אל יהודה זמן קצר לאחר שהתחיל מרד בר־כוכבא.⁴¹ אפשר שהמרד התפשט גם לערביה, ועל כן אולי יש לנו היום עדות עקיפה;⁴² או שאולי נענו אותם יהודים מערביה ל"קול קורא" כלשהו ושבו הביתה. האם מראית עין של השבת הריבונות היהודית על כנה ותקווה משיחית עוררו אותם לחזור? אפשרות זו נראית לי מפוקפקת: אנשים ובידיהם תעודות משפטיות באים ככל הנראה לבקש עזרתו של אדם, ולא את עזרת האל. מכל מקום, תהיינה הסיבות אשר תהיינה, הנה שב מרד בר־כוכבא וחיבר יחדיו את אותן משפחות שהמרד הראשון קרע לשניים, ולמרבה הצער התאחדו במותם.

פפירוס *P. Yadin 11*, ואולם בשנת 125 הוא כבר נמצא בערביה (*P. Yadin 15*). בין השנים 125 ל-128 הוא נושא לאישה את בבתא ממחוז. הוא מוסיף להחזיק ברכוש בעין גדי (*P. Yadin 19*), אבל יש בבעלותו גם מטעי תמרים במחוז (*P. Yadin 21-22*). אשתו השנייה – או שמא הקודמת – של יהודה, מרים בת ביאנוס, מכונה אמנם ילידת עין גדי, אבל היא יושבת ככל הנראה במחוז (*P. Yadin 26*). כמו כן גם בתו שלומציון וגם בעלה שזה עתה נישאה לו, יהודה בן חניא, הם ילידי עין גדי היושבים כעת במחוז (*P. Yadin 18*). בתעודה אחת אנו מוצאים אדם מעין גדי המתגורר במזרעה, במה שכונה ה"לשון" ("אל-לסאן"). מאחר שהוא משמש אפיטרופוס לאחייניו היתומים של יהודה בן אלעזר (בניו של אחיו יהושע, *P. Yadin 20*), אפשר שגם היתומים התגוררו במזרעה. שני האחים, יהודה ויהושע, בני אלעזר כתוסיון, שניהם מעין גדי, התיישבו אפוא כל אחד בכפר אחר בערביה. לא זו בלבד שאנשים מעין גדי ישבו במחוז, הם גם החזיקו שם ברכוש והתחתנו במשפחות היהודיות של המקום. אין זה מן הנמנע אפוא שצדק יגאל ידן כשזיהה את ביאנוס, אביה של מרים מן הארכיון של בבתא, עם אביו של אחד מאנשי בר־כוכבא בעין גדי, הריהו יונתן בן ביאנוס, והניח שהיא היא שהביאה את ארכיון התעודות שלו אל "מערת האיגרות" שבנחל חבר.³⁸

מן התעודות עולה אפוא תמונה ברורה למדי של בני אותן משפחות היושבים משני צדי מה שנקרא "גבול הפרובינקיה". אי־אפשר אפוא שלא לשאול: מתי הופרדו? השערתי היא שהמשפחות הופרדו במהלך המרד הראשון. לאחר פשיטות הסיקריים בפסח שנת 39,68³⁹ ולאחר הקרבות על האפרסמון בין היהודים

* אני מודה לידידתי נורית קרשון על התרגום לעברית.

1. *P. Yadin*. הוא סימונן של התעודות שפורסמו אצל Lewis 1989; Yadin, Greenfield, Yardeni and Lewine 2002
2. *P. Hever*. הוא סימונן של התעודות שפורסמו אצל Cotton and Yardeni 1997
3. השו: "כפר קיסרי" (*kômē kyriake*, *P. Euphrates* 1, Feissel and Gascou 1995), *praedia fiscalia* "נחלות של הפיקוס", *P. Dura* 64 [221CE]. (Welles, et al. 1959: 231)
4. *metrokōmiai* באחווה הקיסרית בבטנאה במאה הג' לסה"נ. *Millar* 1977: 177, 175-189; ושור ל- Sartre 1999: 219ff., על המעמד המשפטי של ה- *metrokōmiai* באחווה הקיסרית בבטנאה במאה הג' לסה"נ.
5. Cotton 1997a
6. Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966; Naveh 1958 (1966)
7. Lewis 1989: 42; 1994: 244
8. Strabo 16.2.41, p. 763, ed. Kramer = Stern 1976: No. 115; Jos. *BJ* 1.138 (= *AJ* 14.54); *BJ* 1.361-2
9. אפשר שכבר אלכסנדר השתלט על גני האפרסמון (Plinius, *NH* 12, 117 = Stern 1976: No. 213)
10. Cotton and Eck 1997
11. השו: Schürer, Vermes and Millar 1973: 298-300, בייחוד הערה 36.
12. על סיפור יהודה לסוריה ראו: Cotton 1999: 75ff.
13. Baldacci 1969: 355ff. – מתנגד לכך.
14. האפרסמון הוצג בתהלוכת הניצחון של שנת 71: Plinius, *NH* 12, 111 = Stern 1976: No. 213
15. "היהודים תקפו אותם ועשו בהם שמות, ממש כמו שנהגו בחייהם שלהם עצמם. הרומאים הדפו את ההתקפה ונלחמו להגנת הפרי" (Plinius, *NH*)
16. *Comm. in Hiezechielem* 27: 17 (PL XXV, col. 256). השורה מזכירה את שיר השירים א: י"ג: "דודי לי בכרמי עין גדי".
17. ראו לעיל, הערה 6, ובייחוד נוה 1958: 17 ואילך; השו: הירשפלד 2004.
18. קרוב לודאי שאיילוס אריסטידס (Aelius Aristides, Or. 36.82 = Stern 1976: No. 370) מתכוון גם הוא לעין גדי משום שהאפרסמון שהוא מזכיר בדבריו גדל בקרבת ים המלח. ראו גם עדותו של אוסביוס במאה הרביעית (Eusebius, *Onomasticon*, Klostermann: 86), ועדותו של הירונימוס המצוטט לעיל.
19. Cotton and Geiger 1989: Nos. 725, 749b
20. Roxan 1978: No. 4
21. על יחידות הצבא בתוך הערים במזרח האימפריה הרומית ראו: Isaac 1990: 269-280
22. Stiebel, - forthcoming; Mazar and Dunayevsky 1964; 1967
23. "ושכני החצר והחדרים: ממזרח – [רכוש של] יהושוע בן מדרון ושטח ריק; ממערב – עמדת משמר; מדרום – שוק; מצפון – דרך" (שורות 16-18). ראו: Cotton 1996
24. Roxan 1978: No. 69; Speidel 1979: 170-172
25. על טופרכיות ראו: Cotton 1994: 73-7; 1999: 82-6
26. Isaac 1997: 177
27. Cotton 1996; 1998: 120-122; Lewis 1999: 127ff. – מתנגד.
28. (טקסט תחתון) שורות 35-36 = (טקסט עליון) שורות 12-13 *P. Yadin* 20, 13-12; שורות 25-27 *P. Yadin* 19, 27-25. ראו: Wolff 1978: 46ff.
29. Flach 1990: 82ff. השו: Crawford-Thompson 1976: 44
30. Benoit, Milik and de Vaux 1961 פורסמו בידי *P. Murabba'at*
31. חוויים: *P. Murabba'at* 24 A-L (134 לסה"נ), *P. Yadin* 42 (132 לסה"נ), 43 (132 לסה"נ), 46, 45, 44 *P. Yadin* (שלושתם מ-134 לסה"נ); איגרות: *P. Yadin* 59; *P. Yadin* 51, 53; *P. Murabba'at* 46; *P. Yadin* 49, 50, 54-58, 60; *P. Yadin* 52
32. אין זה כך למשל בתעודה *P. Murabba'at* 24 A-L
33. על מנהל של שלוש דרגות באחוזות הקיסריות ראו: Parásoglou 1978: 52, 57; Kehoe 1988: 117-153; 1992: 16ff.; Mitchell 1993: 162ff.
34. האפרסמון אינו מוזכר בתעודות בר-כוכבא. ואולם יש יסוד להניח שה"לוטם" בתעודה *P. Yadin* 50 אינו אלא ה-*ladanum*: "ולוטמה די לא יקרבה אנש" (אין איש רשאי להתקרב אל הלוטם). ראו: Felix 1997: 86ff.
35. (Plinius, *NH* 12, 123 = Stern 1976: No. 213). השו: Cotton and Eck 1996: 159. פסקה זו מעולם לא הובנה כראוי ותרגומה היה תמיד שגוי.
36. לדוגמה שורות 11-12 *P. Yadin* 19 (128 CE): "יהודה בן אלעזר כתוסיון מעין גדי, מתגורר במחווה".
37. שורות 4-6 *P. Yadin* 44 (November 134)
38. Yadin 1962: 247-248
39. מלחמת היהודים ד, 402.
40. Plinius, *NH* 12, 112
41. התעודה האחרונה הניתנת לתיארוך היא *P. Yadin* 27, מן ה-19 באוגוסט שנת 132.
42. Eck 1999: 76-89; Cotton 2003: 143-152



Fig. 45: "Balsam street", view to the north

איור 45: "רחוב הבושם", מבט לצפון

היישוב בעין גדי לאור עדויות כלי החרס

אנה דה־ווינסנס, מכון אולברייט, ירושלים

וייתכן שפרותיהם יוצאו יחד עם פרות וירקות אחרים. כמותם הגדולה של כלי האחסון, הפכים והפכיות עשויה להצביע על הפעילויות החקלאיות האלה. כלי מעניין שנמצא במקום, הקשור כנראה לייצור בושם, שטרם נמצאה לו מקבילה הולמת, הוא "קנקן" בעל שפה כפולה וחורי מסננת (איור 46). לקנקנים רבים יש גוף מעוקם או שוליים מעוקמים, מה שעשוי להצביע על ייצור מקומי, שכן לא סביר להניח שאנשי עין גדי היו רוכשים קנקנים וכלי חרס פגומים, ואולם מתבקשת חקירה נוספת בעניין, שכן עד כה לא התגלה במקום בית יוצר. כלים ששוליהם מעוקמים נמצאו בעין א־זארה היא קלירוהי בחוף המזרחי של ים המלח, ועולה השאלה, האם אפשר לייחס את הימצאותם שם למסחר אזורי או לשוק אזורי לכלים כאלה, מ"סוג ב". למכלול כלי החרס מעין גדי בתקופה הרומית הקדומה יש צביון מקומי־אזורי, כלומר שהכלים נעשו ביצור מקומי. מכלול הכלים שנמצא בה מתאים היטב

פריחת היישוב בעין גדי מתבררת מממצאי החפירות הארכיאולוגיות באתר, ובולטים בין הממצאים כמויות גדולות של כלי חרס. כלי החרס מספרים את סיפור חיי היום־יום של תושבי היישוב הזה. מרבית כלי החרס שהתגלו בחפירות הם מן התקופה הרומית ומהתקופה הביזנטית.

התקופה הרומית הקדומה

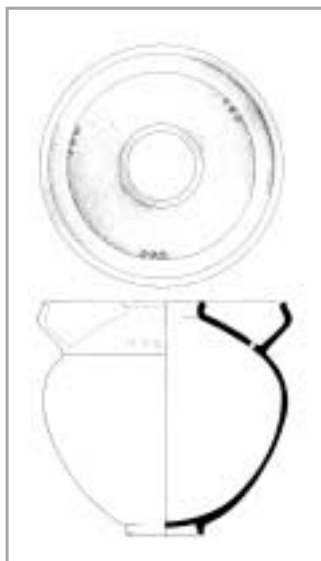
כלי החרס מן התקופה הרומית הקדומה (מאה א' לפסה"נ–מאה א' לסה"נ) נמצאו בעיקר בחלק הדרומי של שטח החפירה, סמוך לבית הכנסת. החומר שממנו הם עשויים הוא הומוגני ודומה לחומר שנמצא באתרים אחרים באזור, כגון במכוור (Loffreda 1996), בהרודיון (Bar-Nathan 1981; Loffreda 1996), בעין פשחה (De Vaux 1959) ובקומראן (De Vaux 1970), וראו כרונולוגיה מעודכנת אצל מאגנס [Magness 1988],

ובמידה פחותה בריחו (Bar-Nathan 2002).

נמצאו כמויות גדולות של כלי בישול (33% מכלל האוסף הרומי־ביזנטי), קנקני אגירה (15.5%), וכן ממצא רב ומגוון של פכים ופכיות קטנים במיוחד (10%). כפי שאנו יודעים מן המקורות הספרותיים, עין גדי הייתה מרכז ידוע לייצור בושם אפרסמון. כמו כן גידלו במקום עצי תמר וגפנים



Fig. 46: "Balsam jar" (persimmon essence)



איור 46: "קנקן הבלסם" (בושם אפרסמון)

התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית

במהלך התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית (מאות ג'-ו' לסה"נ) התפתחה עין גדי והפכה למרכז עשיר לחוף ים המלח. הפעילות החקלאית הגדלה והפקת האספלט מים המלח הרחיבו את המסחר, מה שהעצים את שגשוגו הכלכלי של היישוב. הפקת אספלט מים המלח מתוארת אצל סטראבו, דיודורוס, פליניוס ואחרים. האספלט שימש גם לתצרוכת מקומית וגם לייצוא. פיסות רבות של אספלט מוצק נמצאו בעין גדי ומכאן, שהסחר באספלט הוסיף לשמש מקור הכנסה לתושבי האזור. אספלט מוצק למחצה נמצא בכד אחסון המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית, מה שמעיד כי חומר זה הועבר בכדים כאלה (איור 50).

את קשרי המסחר של עין גדי במהלך התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית יש לראות בהקשר האזורי, בעיקר עם המרכז המסחרי בירושלים. בחפירה נתגלו כלי חרס יקרים מיובאים המצביעים על מסחר

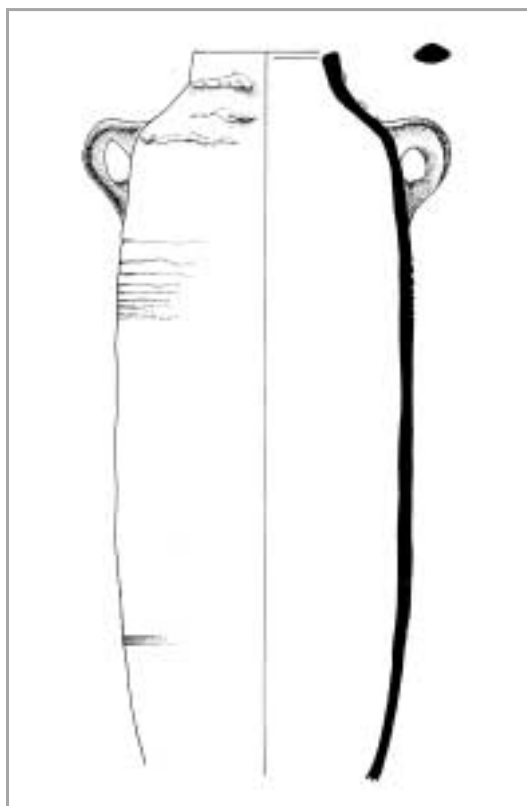


Fig. 51: "Gaza jar"

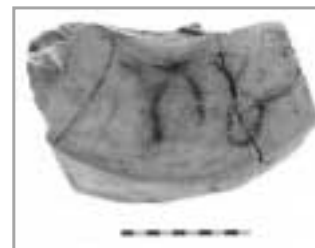
איור 51: "קנקן עזה"



Fig. 48: Nabatean קרמיקה נבטית
"Cream Ware" vessels מטיפוס "כלי קרם"

למכלולים קרמיים אחרים, המתוארכים לתקופה שמן המאה הב' לפסה"נ עד המאה הא' לסה"נ (וקרוב לוודאי תחילת המאה הב' לסה"נ). היעדרם של כלי חרס מיובאים מצביע על קיומם של קשרי מסחר מוגבלים עם אתרים אחרים באזור ים המלח ועם ירושלים וסביבתה הקרובה. כלי החרס המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה מלמדים שבתקופה זו כמעט לא התקיימו קשרי מסחר בין עין גדי לבין מקומות רחוקים, כפי שאפשר גם ללמוד מהיעדרם הכמעט מוחלט של כלי חרס מיובאים. אמפורה ועליה כמה אותיות ביוונית, שיובאה קרוב לוודאי מאיטליה (איור 47), ושריד של כלי מטיפוס סיגילטה מערבית הם עדויות בודדות על ייבוא מרוחק. ההסבר לכך הוא בהיות עין גדי יישוב מרוחק שאינו שוכן על אחת מן הדרכים הראשיות של התקופה. עם זאת יוצאו סחורותיה ומוצריה לשווקים הקרובים, כגון ירושלים, וכן למקומות אחרים בארץ-ישראל הרומית, או אפילו לארצות אחרות באימפריה הרומית, למשל הבושם. נראה שקשרי מסחר או קשרים אחרים התקיימו עם עבר הירדן ובייחוד עם ממלכת הנבטים, כפי שאפשר ללמוד מהמצאותם של כלי חרס נבטיים באתר (איורים 48, 49).

אפשר אפוא לומר שבעין גדי בתקופה הרומית הקדומה היתה קהילה כפרית פורחת, שקיימה קשרי סחר וקשרים אחרים עם היישובים בסביבתה.



איור 47: Fragment of an amphora, imported from Italy
שבר אמפורה, יבוא מאיטליה



איור 49: Illustrated Nabatean "Fine Ware" vessels
קרמיקה נבטית מצוירת



איור 50: Fragment of a storage jar containing semi-solid bitumen
שבר קנקן אגירה המכיל אספלט מוצק למחצה



Fig. 53: Jug, Byzantine "Fine Ware" as found in the excavation

איור 53: פך מטיפוס "ביזנטי מעודן" כפי שנמצא בחפירה



Fig. 52: Jug, Byzantine "Fine Ware"

איור 52: פך מטיפוס "ביזנטי מעודן"

ביזנטיים נעדרים כמעט לגמרי מן האתרים לחופיו המזרחיים של ים המלח, כגון קלירוהי, או מאתרים בדרום הארץ, כמו רחובות בנגב או מעון. תופעה זו מחזקת את הדעה שירושלים וסביבתה הקרובה היו מרכז לייצור כלי החרס העדינים, ומשם הם נפוצו צפונה עד כפר נחום (Fitzgerald 1931: Pl. 33: 16) ופלה (Smith 1973: Pl. 28: 1233).

בצד הפעילות המסחרית הבינלאומית והמקומית של קהילת עין גדי, בולט בממצא אופיו הכפרי של האתר. ייצור הבושם ויין התמרים והצורך לאחסן ולשנע יבולים חקלאיים אחרים יצרו ודאי ביקוש לכלים מייצור מקומי. עדיין לא התגלה בית יוצר לכלי חרס, אבל דוגמאות מקומיות של כלים והשימוש במה

בינלאומי. כלים אלה הובאו לעין גדי ממקומות רבים במזרח הים התיכון, כמו קפריסין, צפון אפריקה ואסיה הקטנה. כלים אחרים היו קשורים לשוק המקומי, למשל לעזה, או לדרומה של ארץ-ישראל (איור 51). על קשרי המסחר הענפים עם ירושלים ניתן ללמוד ממספרן הרב של קערות עדינות בעלות עיטור גלי אופייני, שלדברי מגנס (Magness 1993: 153-156) נוצרו באזור ירושלים. מאותו מקור הגיעו פכי שתייה מעודנים (Magness 1993: 166-167) (איורים 52, 53). האבטיפוס של קבוצת כלים זו אינו ידוע. יש הסבורים שניכרת בהם השפעה של תעשיית כלי החרס הנבטיים (Gichon 1974: 132-136); כמותם הרבה יחסית של כלי החרס הביזנטיים המעודנים באתרים כמו עין בוקק או עין גדי תומכת בסברה זו. ואולם יש לציין שכלי חרס

שנראה כטיין מקומי מצביעים על תעשיית כלי חרס באתר עין גדי או בקרבתו. מספר קטן של שברי כלים שניזוקו בעת שרפה בתנור מחזקים סברה זו.

על קשרים עם אתרים בחוף המזרחי של ים המלח אפשר ללמוד למשל מן העיטורים על הקנקנים (איור 55). סוג זה של עיטור נפוץ מאוד במנזר לוט ליד צוער (בדיר עין עבטה) ובקלירוהי (Clamer and Magness 1997: Pl. 20: 24). מקצת סוגי הכלים הם ככל הנראה מייצור מקומי, שכן לא נמצאו אותם כלים או דומים להם בסביבה הקרובה או באתרים מרוחקים יותר. אחד מהם הוא צפחת (איור 56), שנמצאה בהקשר עם השרידים הביזנטיים של החפירה. החומר שממנו היא עשויה, הירקרק בגוונו, דומה לזה ששימש בתקופה האסלאמית המוקדמת, וכמה חוקרים ציינו כי הוא מוכר מכלי חרס נבטיים (Negev 1986: 71-72). צורתה של הצפחת יוצאת דופן ורק לעיטור שלה יש אולי קשר לעיטורים החרותים בכלים מעבר הירדן, או לקישוטים הנבטיים הפרחוניים.

פריט אחר, מייצור מקומי כנראה, הוא נר שמן גדול מעוטרי בבעלי-חיים (איור 57). את דגם הנר אפשר אולי לקשר עם כלי החרס המיובאים, אבל הצורה והעיטור הופכים אותו לממצא מיוחד במינו, ומכאן שהוא נוצר בבית מלאכה מקומי.

אוסף עשיר במיוחד של כלים מן התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית נמצא בחלל אדריכלי, כנראה חנות לכלי חרס, בכניסה ל"רחוב החנויות". במקום נתגלו כלים רבים, שלמים או ניתנים לשחזור, ובהם כלי בישול, כלי אגירה, כלים שולחניים ועוד. כאן גם נמצאה הצפחת המעוטרת.

בחפירות נחשפו חדרים אחדים על תכולתם וכך אפשר ללמוד על השימוש שנעשה בחדרים מסוימים של משקי הבית בעין גדי. ב"בית התמר" היו שלושה חדרים: מזווה, מטבח וחדר מגורים. ברצפת המזווה היו משוקעים 6-7 כלי חרס, רובם סירי בישול (איור 58), אבל נמצא שם גם קנקן אגירה אחד. הכלים נקברו ברצפה לאחר שהשתמשו בהם, כפי שאפשר לראות בבירור מן הפיח שעל הסירים. לרובם היה גוף מעוקם, ובמיוחד מעוקם גופו של קנקן האגירה, ונשאלת השאלה, האם זו הייתה הסיבה לקבורתם ברצפה. איננו יודעים מה אוחסן בחדר זה או בכלים הללו. בבסיס אחד הכלים נמצאו עשרה מטבעות ברונזה.

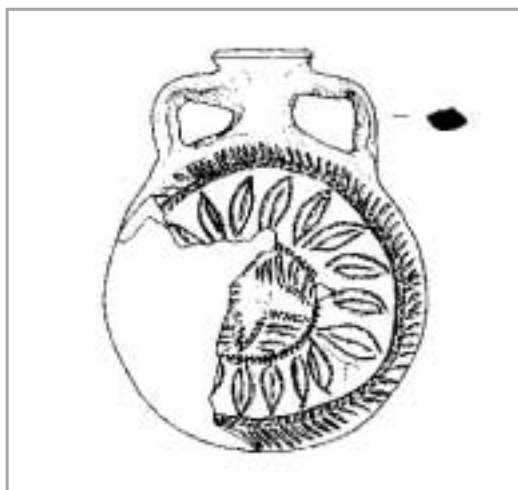
חדר אחר מציג את חורבנה של עין גדי. זהו אחד החדרים ב"בית חלפי" ולו רצפת פסיפס, שנשרפה



איור 54: אמפורה מעוטרת בעצי תמר
Fig. 54: Amphora decorated with palm trees



איור 55: "קנקני דיר עין עבטה" "Deir 'Ain Abata jars"



איור 56: צפחת
Fig. 56: Flask



Fig. 57: Lamp decorated with animals

איור 57: נר מעוטרי בבעלי-חיים



Fig. 59: *Cooking jug from "Halfi House"*

איור 59: פך לבישול מ"בית חלפיי"



Fig. 58: Cooking pots

איור 58: כלי בישול

אספלט מים המלח. קשרי המסחר עם מרכזים קרובים אפשרו לתושבי עין גדי לייבא מוצרים שלא גודלו בשטח הנווה כמו חיטה, שמן ויין. הממצא הקרמי העשיר משקף את הפעילות הכלכלית הערה שאפיינה את עין גדי הן בתקופה הרומית הקדומה (שלהי ימי בית שני) והן בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. בעין גדי, כנראה כמו בכפרים גדולים אחרים בארץ, פעל בית יוצר מקומי שיוצרו בו כלי חרס רבים ומגוונים. בגלל בידודה הגיאוגרפי של הקהילה, אחדים מכלי החרס שנוצרו במקום הם ייחודיים לעין גדי. באחדים מהם, כמו בנר השמן הגדול, נמצאו עיטורים של בעלי-חיים, ציפורים, חיות בר (יעל) ובהמות בית (חמור, שור). בין הכלים המיובאים בולטת קבוצה של כלי חרס ממרכזי ייצור שאינם רחוקים מעין גדי, כגון המרכז הגדול של ירושלים ומרכזים שהתקיימו בצד המזרחי של ים המלח (צוער וקלירוהי). ממצא זה מלמד על קשרי מסחר מקומיים ערים למדי.

בחלקה כאשר קרסו קורות התקרה. באחת מפינות החדר הושארו כמה כלים, שאף על פי שנשרפו נותרו שלמים כשהם נשענים על אחד מקירות החדר. בין הכלים נמצאו פך לבישול (איור 59), סיר בישול וקנקן. באחד מחדרי "בית השיש" נמצאה כמות גדולה של סירי בישול, קדרות ואגנים מתוצרת מקומית, רבים מהם ניתנים לשחזור. כמו כן נמצאו יחד עם כלי הקרמיקה שני מגשי שיש אשר העניקו לבית את שמו. ייתכן שהחדר שימש חנות, שהייתה חלק מבית מגורים. עדין איננו יודעים את תכליתם המדויקת של האגנים המקומיים הגדולים, אבל מעניין שהם נמצאו יחד עם כלי הבישול. ייתכן שהיו קשורים להכנת מזון, אולי לערבובו או להשריית חיטה, קטניות וכיוצא באלה.

לסיכום, בעין גדי חייתה בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית קהילה עשירה, שביססה את עושרה על ייצור ועל ייצוא של סחורות חקלאיות, כמו אפרסמון, פרות וירקות, וככל הנראה גם על הפקת



Fig. 60: Ein Gedi Oasis, the Dead Sea in the background

איור 60: נווה עין גדי, ים המלח ברקע

מחויבת המציאות לאחר כל חריש בשלחים. בתחילת הסיקול שימשו האבנים המסוקלות לבניית הגדרות וקירות המדרגות. לאחר שהסתיימה הבנייה פינו את האבנים לגלי סיקול הנמצאים ליד החלקות המעובדות. הקרקע בעין גדי סלעית, מכילה הרבה סיד וענייה בחומרי מזון אורגניים ואנאורגניים, לכן נאלצו איכרי עין גדי ליצור קרקע חקלאית באמצעות ייבוא וטיוב. הם ייבאו אדמת סחף פורייה מאפיקי הנחלים הגדולים, דוד וערוגות, למילוי המדרגות (הדס 2003: 115), ושיפרו את איכות הקרקע באמצעות פיזור קומפוסט המורכב מאשפה ביתית וזבל בעלי-חיים. האשפה הביתית הכילה אפר מתנורי הבישול של תושבי הנווה, וכן חרסים, שברי זכוכית ומטבעות, המסייעים לתיארוך הקמת המדרגות והשימוש בהן לימי הבית השני (הדס 2003: 117) ולתקופה הביזנטית (הדס 2003: 108). חרסים ואפר משרידי האשפה הביתית נראים גם היום בכל המדרגות.

מידת השטח המעובד בנווה הייתה 1000 דונם בקירוב, מחציתם במדרון ומחציתם במישור. מאפייני השטח המעובד הן המדרגות, שמידותיהן משתנות

ד ורות רבים התקיים האדם מחקלאות שלחין בנווה עין גדי על אף התנאים הקשים באזור מדברי המאופיין במשקעים מעטים, אדמה ענייה וטמפרטורות גבוהות ברוב ימות השנה. המפתח לקיום חקלאות השלחין בנווה עין גדי, השוכן בין שולי מדבר יהודה לים המלח, הוא מקורות המים היציבים כל השנה, המעינות. לכן התקיימו יישובי הקבע ההיסטוריים באזור ים המלח רק במקומות שיש בהם מקורות מים טובים ורבים, כמו יריחו בתל א־סולטאן, צוער בח' שייך עיסא ועין גדי בתל גורן.

חקלאות השלחין בעין גדי התבססה על מי המעינות שהשקו בהם בהצפה את השדות השוכנים על מדרגות (טרסות) חקלאיות בנויות. במדרגה נכלל הקיר הבנוי אנכית, המכונה גם רום המדרגה, והשדה המעובד, השלח.

הקרקע

בתחום הנווה, בין נחל ערוגות בדרום לנחל דוד בצפון, נראים שרידי החקלאות העתיקה המעידים על המאמץ הגדול שהשקיע האדם במשך דורות כדי לכבוש את השממה ולהפכה לשדות מעובדים (איור 61). השרידים העיקריים הם המדרגות, הנראות מקו המעינות (ראו להלן, מקורות המים) ועד חוף הים. תפוצתן הרבה מעידה שכמעט כל מקום בנווה הוכשר לעיבוד חקלאי.

עיקר הכשרת הקרקע בעין גדי היה בעבודת סיקול ופינוי האבנים מן השטח המיועד לעיבוד. עבודת הסיקול נמשכה שנים רבות והייתה



Fig. 61: Early terraces at Ein Gedi Oasis

איור 61: מדרגות קדומות בנווה עין גדי

גדי ומעיין שולמית, הנובעים מעל המדרון, ומעיין ערוגות ומעיין דוד, הנובעים בתוך הנחלים ערוגות ודוד. אולם בעת העתיקה נבעו בעין גדי עוד שישה מעיינות קטנים לפחות (איור 63). כל המעיינות נובעים בקו המעיינות הנמצא במפגש המצוק עם המדרון, בגובה כ-180 מ' מתחת לפני הים התיכון. המעיינות הקטנים נסתמו ככל הנראה במהלך הדורות עקב הזנחה, שינויים בספיקה ותזוזות גיאולוגיות. ספיקת המים בעת העתיקה אינה ידועה וניתנת רק להערכה (הדס 2003: 275-277). עד לאחרונה הייתה ספיקת המים בנווה כ-400 מ"ק/שעה.

איכות מי המעיינות בנווה עין גדי היא המעולה ביותר לאורך החוף המערבי של ים המלח: 77 מ"ג/ל' כלור במי מעין דוד, 550 מ"ג/ל' כלור בעין בוקק, ובעינות צוקים (פשחה) 1700-4000 מ"ג/ל' (Mazor 1997: 268). לשם השוואה, מליחות הכנרת מגיעה ל-250 מ"ג/ל' כלור (רימר 2004: 17).

מערכות ההשקיה

שרידי חקלאות השלחין נפוצים בכל הנווה של עין גדי ותועדו בידי המחבר במהלך עבודת סקר וחפירות בנווה בשנים האחרונות (הדס, בעריכה). מאפייני חקלאות השלחין הן מערכות ההשקיה הכוללות מעיין, מתקן לתפיסת המים, אמה מזינה, בריכת אגירה, אמה חפורה ושלחים על גבי המדרגות. שרידי המערכות הכוללות לעין בשטח הנווה הם המדרגות והבריכות. מערכת ההשקיה סיפקה מים לשדות השלחין במשך כל ימות השנה, ביום ובלילה. המים הגיעו לשלחים בכוח הכבידה. המרכיב החיוני במערכת ההשקיה הוא המעיין שספיקתו קבעה את גודל השדות. סמוך ככל האפשר אל מקור נביעת המעיין נבנתה התפיסה בצורת קיר שעצר את המים והפנה אותם אל אמה מזינה, בנויה (איור 64) או חצובה בסלע (איור 65), שהוליכה אותם אל בריכת האגירה.

הבריכה היא מבנה גדול וחזק, עם קירות עבים הבנויים מאבנים גדולות, מלוכדות בטיט (איורים 66, 67) ומטויחות בשכבות טיח-סיד. מן הבריכה זרמו המים אל השדות באמה חפורה.

הנחלה החקלאית של איכר הייתה מוקפת בגדרת אבנים והורכבה מכמה מדרגות. שיטת ההשקיה הייתה כאמור בהצפה – המים נכנסו לנחלה מבעד לפתח



Fig. 62: Dams to restrain the streambeds

איור 62: מגלש מדרגות לניקוז מי נגר

בהתאם לשיפוע פני השטח. מידת רום המדרגה היא 0.2 מ' עד 2 מ', ומידת השלחים בין 1 מ"ר לכמה עשרות מ"ר. המידות הקטנות של השלחים מעידות עד כמה היה גדול הצורך באדמות חקלאיות, אם לגידול צמחים נדירים ויקרים ואם לגידול מזון לאוכלוסייה המקומית של כפר עין גדי שהיה במאה ה-1 לסה"נ "כפר גדול מאוד של יהודים".

מקורות המים

המים הם תנאי לקיום חיים בכל מקום, ובמדבר על אחת כמה וכמה. החקלאי אינו יכול לסמוך על מי גשמים באזור ים המלח, שבו ממוצעי המשקעים הם בין 100 מ"מ בצפון ים המלח לפחות מ-50 מ"מ בדרום ים המלח (אשבל 1967), מה גם שהגשמים המעטים אינם סדירים ומלווים בפרקי יובש ארוכים. בנוסף, מטחי גשם בזמן קצר גורמים לשיטפונות עזים באפיקי הנחלים של מדבר יהודה ולזרימות מי נגר שאינן ניתנות לריסון. הזרימות ההעזות הרסו את מתקני תפיסת המים שבאפיקי הנחלים ואת המדרגות, ולפיכך נוקזו המים והופנו אל הים בערוצים שנבנו בהם מגלשי מדרגות גדולים למיתון הזרימה (איור 62). לפיכך התקיימה בנווה רק חקלאות שלחין שהתבססה על מי מעיינות הנווה, שמקורם בהרי יהודה, באקוויפר של חבורת יהודה מגיל קנומן טורון (שטרן 1986: 71). היום פעילים בנווה רק ארבעה מעיינות: מעיין עין

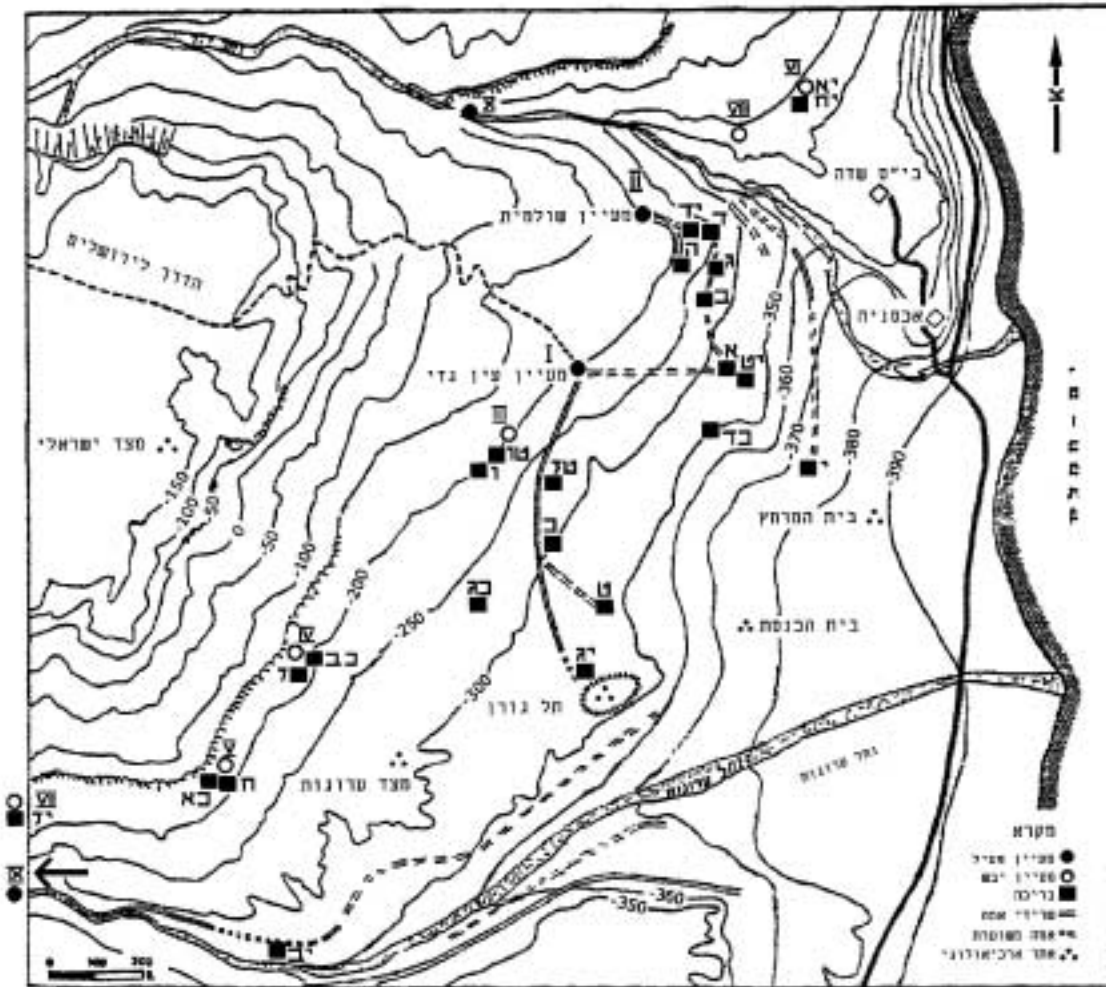


Fig. 63: Ein Gedi Oasis
springs, pools and aqueduct

איור 63: נווה עין גדי
מעיינות, בריכות ואמות מים

מערכות ההשקיה נחלקות לפי סוג השטח שבו הן נמצאות למערכות המישור ומערכות המדרון. המישור הושקה בעיקר במי מערכת נחל ערוגות ומערכת נחל דוד, מערכות המתאפיינות באמות מים בנויות וארוכות שכללו גשרונים ואפילו מנהרה. במערכת המישור של נחל ערוגות נכללו שטח מעובד גדול, אמה מזינה ארוכה ובריכה אחת, שנבנתה רחוק מן התפיסה. מערכות המדרון, שמקורן במעיינות ששפיעתם מעטה, מאופיינות בשטח מעובד קטן, אמה מזינה קצרה ובריכה הסמוכה ככל האפשר אל הנביעה.

המטייל היום שנחל ערוגות הולך על הגדה הצפונית של הנחל בשביל העובר בחלקו בתוך החלק החצוב של האמה הגדולה (חתכה כ-0.3x0.3 מ'). אם יביט

בגדרה שבחלקה העליון של הנחלה והציפו את השלח שבראש המדרגה העליונה. משם הם הופנו באמצעות מגלש בנוי אל המדרגה שמתחתיה, וכך הלאה עד המדרגה התחתונה, ומממנה יצאו המים דרך פתח מיוחד בגדרה והמשיכו אל חלקה העליון של הנחלה הבאה (איורים 68, 69, 70).

חלקי מערכת ההשקיה דרשו אחזקה שוטפת. אחזקת הגדרות והמדרגות, הבנויים בבנייה יבשה, הייתה פשוטה. לא כן מתקני התפיסה, הבריכות והאמות הבנויים בטיט ובטיח-סיד. בנייתם ואחזקתם הייתה יקרה ודרשה סיד רב, שאותו ייצרו בכבשני סיד שנבנו בסמוך.

המטייל אל דופן המצוק הסמוך לשביל הוא יראה אמות חצובות נוספות, גדולות וקטנות. האמה הקטנה ביותר רוחבה כחמישה ס"מ בלבד והיא יועדת לתפיסת נביעה זעירה הקיימת גם היום בחריץ שבסלע. זוהי עדות אילמת על הצורך הגדול במים בעת העתיקה ועל ניצול מרבי של כל מקורות המים שבנחל. מכיוון שצריכת המים הגדולה ביותר הייתה בקיץ, להשקיית מטעי הדקלים, סביר להניח כי בעונה זו לא זרמו כלל מים באפיק הנחל.

הגידולים החקלאיים

הגידולים השכיחים בנווה הם צמחים אוהבי חום: דקל התמר, שעורה ואפרסמון. על אלה נוספו גידולי גן הירק, פרדס אתרוגים ולוטס. רוב המידע על הגידולים מקורו בתעודות מדבר יהודה ומיעוטו מחפירות במדרגות (הדס 2003: 28-48, 214-215).

דקל התמר היה והוה הגידול הנפוץ והחשוב ביותר באזור ים המלח. כאן הוא בית גידולו הטבעי עם התנאים המתאימים ביותר לקיומו: יובש, חום רב ומים רבים. דקל התמר נחשב לאחד מעצי הפרי הראשונים שביית האדם. דקל התמר מסמל את יהודה על מטבעות שטבעו יהודים ועל מטבעות שטבעו זרים, למשל על מטבעות יהודה השבויה שטבעו הרומאים. שרידי גזעי דקלים מצאתי בחפירותי במדרגות הנווה (הדס 2003: 109). בסיסי כפות דקלים וחרצני תמרים נמצאו בחפירות הירשפלד בתוך הכפר עין גדי מהתקופה הביזנטית.

בתעודות מדבר יהודה מן המאה הא' והב' לסה"נ מתואר גידול הדקלים בבית גידול רצוף, "גנת תמריא", ובבית גידול מפוזר, כלומר דקלים הגדלים מפוזרים בתוך היישוב (ירדני 2000: 96-98). התעודות גם מלמדות על העבודות הנדרשות במטע. מטע הדקלים חייב נוכחות אדם חצי שנה ברציפות לפחות, ובעיקר בעונה החמה.

פרי הדקל, התמר, שימש מזון בסיסי לאדם וזנים מסוימים נחשבו לגידול מותרות. מן התמר ייצרו דבש תמרים, עראק ואפילו חומץ. התמר שימש גם לתיבול וגם כתרופה.

בתעודות מדבר יהודה מוזכרים שלושה זני תמרים שגדלו באזור ים המלח: תמר מתפקע, תמר סורי ותמר נערי. התמר המתפקע נחשב למעולה ביותר והשאר



Fig. 64: Built feeding aqueduct

איור 64: אמה מזינה בנויה



Fig. 65: Hewn feeding aqueduct

איור 65: אמה מזינה חצובה

המג'הול נגדד פעמים מספר בעונה כאשר הפרי עסיסי מאוד ומרבית היבול מיועדת לייצוא.

כלי העבודה העיקריים במטע הם מחטב, המכונה במקורותינו מגל יד, המשמש לגיזום ולגדידה, ומעדר המשמש בהשקיה, לפתיחת תלמים וסגירתם. צמד מחטבים יחד עם מעדר נמצאו בקומראן, ובעין גדי נמצא רק מחטב.

שעורה היא הדגן שגידלו בעין גדי (הדס 2003: 45-48). לגידולה צרכו כעשירית מכמות המים הדרושים למטעי התמרים, וגם זאת רק בחורף ובעונת האביב. השעורה גדלה היטב באזור ים המלח מכיוון שהיא אוהבת חום ויובש, רגישה לעודפי מים וגדלה באדמות דלות ובסיסיות. אזור ים המלח הוא בית הגידול הטבעי של שעורת הבר (אהרונסון 1970: 33-34), ואילו חיטת הבר גדלה במקומות גבוהים יותר, חמים פחות ולחים יותר. נראה כי ניסיון של דורות לימד את האיכר שבאזור הזה אפשר לגדל רק שעורה ורק בהשקיה מלאכותית. מנת המים הנדרשת לכך לא הכבידה על השקיית המטעים הן בכמות והן בעיתוי.

השעורה שימשה לאפיית לחם עוני, אך בעיקר להאבסת בהמות העבודה ששימשו את האיכר לחריש, לדיש ולהובלה. ערך השעורה היה כמחצית מערך החיטה. גם במצרים נחשבה השעורה מזון לעניים ולהאבסת בהמות, וערכה היה כ-3/5 מערכה של החיטה (Darby et al. 1977: 479, 484).

כדי שהאדם יוכל לעכל בקלות וביעילות את גרעיני הדגן הוא חייב לעבד אותם בשרפה באש לקלי, בהתססה לשיכר ובטחינה לקמח. משעורה אפו לחם שעורים ועוגות שעורים. עיבוד השעורה הוא פשוט בשתי השיטות הראשונות, אולם לטחינה הגרעינים לקמח נדרשות רחיים. ברבים מאתרי הנווה נמצאו שברי "רחיים של יד", אך גם שתי טחנות המונעות בכוח המים שהיו בגדר חידוש טכנולוגי. הראשונה היא טחנת מגלש מן התקופה הביזנטית, והשנייה טחנת ארובה מן התקופה הממלוכית (Hadas 2001-2002).

בתעודות מדבר יהודה מכונים שטחי הדגן ארעא חוורתא, "העפר הלבן" (ירדני 2000: 113), אבל לא מצוין בהם סוג הדגן. ואולם בתעודות משמשת השעורה כיחידת מידה למדידת שטח של שדה או מטע – "בית זרע שעורה" (חבר 16: 22), וזאת לעומת תעודות המציינות מידות שטח באזור ההר – "בית זרע חנטיין" (ירדני 2000: 23).



איור 66: בריכה בנויה מאבנים גדולות וטיט Fig. 66: Pool built of large stones and mortar



איור 67: בריכה קדומה במדרון החקלאות של נווה עין גדי Fig. 67: An early pool on the slopes of Ein Gedi Oasis

איור 67: בריכה קדומה במדרון החקלאות של נווה עין גדי

הם זנים פשוטים (Lewis 1989: 94-95; 98-99). בתיאור ים המלח וסביבתו מדגישים יוסף בן מתתיהו ופליניוס (המאה ה' לסה"נ) את חשיבות התמרים ומציינים שגדלים באזור זני תמר רבים ומשובחים, ורק אחר כך הם מציינים את האפרסמון. מוצרי הלוואי של דקל התמר אינם נזכרים בתעודות, חוץ מלולבים לסוכות (ירדני 2000: 177).

לפי תיאור דומה התמר המתפקע לזן של דקל התמר הגדל היום בדרום הארץ ומכונה מג'הול. תמר מג'הול מבשיל היטב במקומות חמים מאוד ולכן הוא הזן העיקרי שמגדלים מבקעת ים המלח ודרומה. דקל

השיכר (בירה) היה והווה משקה אלכוהולי עממי. כל אדם יכול לייצרו בביתו, ובמיוחד נכון הדבר בבקעת ים המלח לעומת חלקי הארץ האחרים, שבהם גדלה הגפן ושתו יין. השיכר שהוא משקה מזין וגם משכר היה המשקה הנפוץ בבבל ובמצרים. נראה לי שכך היה גם בכפר עין גדי, לפחות בשלהי ימי הבית הראשון. חביות החרס הגדולות שחשף בנימין מזר בתל גורן שימשו ממגורות לגרעינים במאפייה ששימשה גם מבשלת שיכר של היישוב דאז (Hadas 2004).

רוב החוקרים מזהים את האפרסמון של העת העתיקה (שאינו עץ האפרסמון של ימינו שהוא עץ פרי מן המזרח הרחוק) עם השיח *Commiphora opobalsamum* ממשפחת הבשמיים, *Burseraceae*. בעת העתיקה הכינו משרף האפרסמון תרופות ובושם יקר מאוד. יש הסבורים שמקור השם אפרסמון במילה השמית בושם. השם התגלגל לפרסית, וממנה ליוונית וללטינית לתיבה "בלסמון", "בלסאם", ומהן חזרה לעברית לצורה אפרסמון, אפרסמא ואפובלסמון. במקורות ההיסטוריים העתיקים מסופר שהאפרסמון גדל בסוריה (תיאופרסטוס), בארץ הנבטים (דיודורוס), ביהודה (פליניוס, דיוסקרידס, גלנוס, סולינוס), בעמק מסוים מאוד, במקום חם ונמוך, ביריחו – כלומר באזור ים המלח (יוסף בן מתתיהו, סטראבו, פומפיוס טרוגוס, סולינוס) ובעין גדי (יוסף בן מתתיהו, גלנוס, סולינוס). המסורת היהודית מייחסת למלכת שבא את הבאת האפרסמון לארץ-ישראל (יוסף בן מתתיהו).

בתקופה החמה ביותר של השנה פצעו את גזע השיח בכלי חד ואספו את טיפות השרף שבצבצו מן הפציעות ונראו כדמעות על הגזע (תיאופרסטוס, פליניוס ויוסף בן מתתיהו). במאה ה'ב' לסה"נ היו מטעי האפרסמון רכושו של הקיסר הרומי ולכן מכונה עין גדי באחת מתעודות מדבר יהודה "כפר של אדוננו הקיסר" (Lewis 1989: 42-43). ייתכן שהלוטם הנזכר בתעודה אחרת (ירדני 2000: 166) הוא האפרסמון.



Fig. 68: The agricultural plots

איור 68: החלקות המעובדות



Fig. 69: The agricultural plots

איור 69: החלקות המעובדות

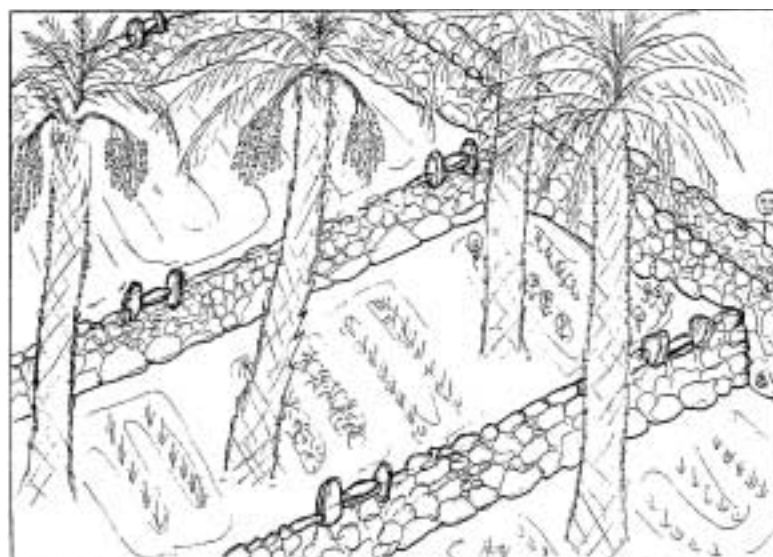


Fig. 70: Illustration of the agricultural plots

איור 70: איור המתאר את החלקות המעובדות

חקלאות השלחין צרכה את כל מקורות המים שבנווה עין גדי בעזרת מערכות ההשקיה שכללו מתקני תפיסה למים, שנבנו סמוך למעיינות המצוק ובמעיינות הנחלים. מכאן הובלו המים באמות בנויות אל בריכות אגירה גדולות. הבריכה היתה לב המערכת, המעיין היה מקור המים, והאמות המזינות הן העורקים המקשרים בין הנביעה לבריכות. מן הבריכות זרמו המים אל השלחים בתעלות חפורות בקרקע. האמות הארוכות נבנו באבן וטיט או נחצבו בסלע. כמעט בכל מערכת, סמוך אל הבריכה, הוקם כבשן סיד שעיקר תוצרתו נועד לבנייתה ולאחזקתה.

על סמך הידיעות ההיסטוריות והממצאים במדרגות אפשר לשחזר את חיגור הנוף החקלאי של נווה עין גדי בעת העתיקה כמעגל בתוך מעגל: במרכז הנווה היו בתי הכפר מוקפים בחגורה רחבה של מטעי דקלים, הנטועים במישור ובתחתית המדרונות. ביניהם ובתוכם נמצאים פרדסי ההדרים (אתרוגים) וגינות הירק. במעגל השני נמצאים צמחים אוהבי יובש, שדות השעורה ומטעי האפרסמון. במעגל החיצון, ברמת המדבר, נמצא מדבר עין גדי, ובו רעו את הצאן באביב.

היסוד השולט בנוף החקלאי של נווה עין גדי הוא המדרגות החקלאיות, בדומה להרי יהודה. זוהי תוצאה של עבודת דורות איכרים עובדי אדמה ויוצרי אדמה. תחזוקת מערכות ההשקיה וסיקול האבנים היו עבודות אין-סופיות של האיכר המקומי וכך גם טיוב האדמה. תרבות המעיינות, הטכניקה לניצול מי המעיין ולבניית מערכת להשקיה בהצפה, מקורה ככל הנראה בחקלאות הררית שהתקיימה בהרי יהודה. כך גידלו את דקל התמר, השעורה והאפרסמון. דקל התמר היה החשוב מכל הגידולים בנווה בכמות ובאיכות, אחריו בסדר החשיבות הייתה השעורה. פרנסתם ותזונתם של יושבי הנווה התבססה על תמר ושעורה. לעומתם, האפרסמון היה גידול מזומנים יוקרתי ויקר, מצומצם בשטחו ובבעלות השלטון המרכזי.

גידול דקל התמר בנווה חייב את נוכחות האדם במשך כל השנה כדי להשקותו. ההשקיה נעשתה בהצפה וצרכה בקיץ את כל מי הנווה. ביתר עונות השנה צריכת המים של הדקל פחותה ועודפי המים שימשו לגידולים אחרים, כגון שעורה, פרות וירקות.

דקל התמר אפשר את קיום האדם בנאות המדבר. בכל שלב של מחזור חייו של דקל התמר הוא המקור הראשון למזון, לבניין, לאנרגיית בישול ולדישון המטע. התמר הוא עץ החיים:

"מה תמרה זו אין בה פסולת אלא תמרים לאכילה, לולבין להילול, חריות (כפות) לסיכוך, סיבים לחבלים, סנסינים לכברה, שפעת קורות לקרות בהן הבית" (בראשית רבה מא, א).

ה ע ר ה :

1. המאמר מבוסס על חיבור לשם קבלת תואר דוקטור (הדס 2003).
איורים: 61, 62, 64-68 - באדיבות רשות העתיקות; 69 - יזהר הירשפלד; 63, 70 - גדעון הדס.



Fig. 71: Palm trees at Ein Gedi

איור 71: עצי דקל התמר בעין גדי

הקבורה בעין גדי בשלהי תקופת בית שני¹

גדעון הדס, רשות העתיקות

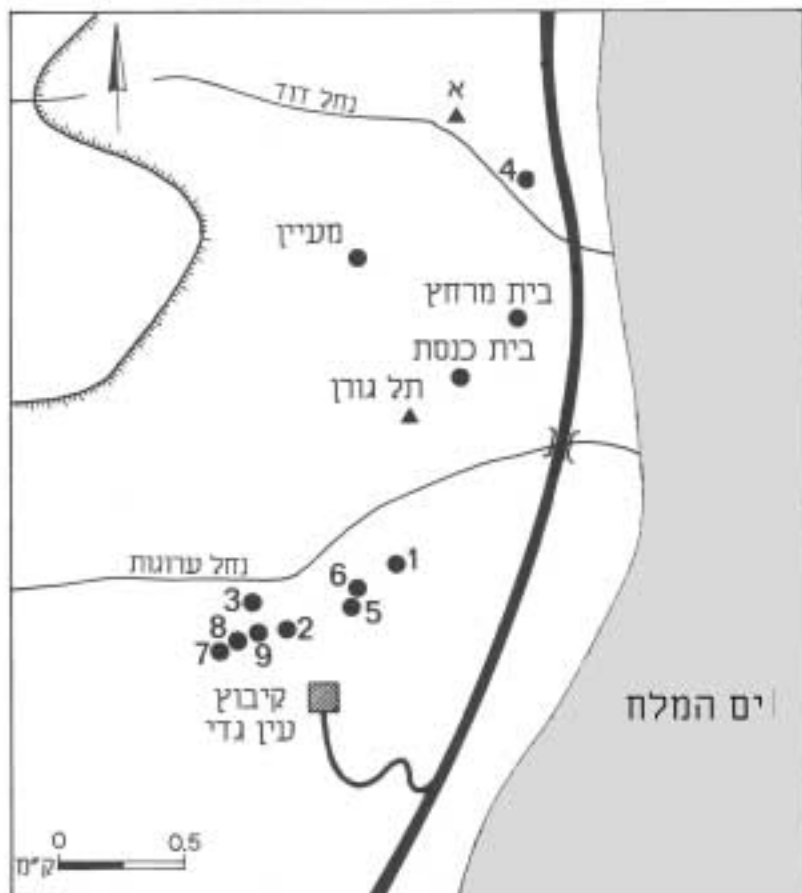
בנווה עין גדי שבמדבר יהודה, לחופי ים המלח, הובחן רצף יישובי שראשיתו בתקופת הבית הראשון ושקיעתו בשלהי התקופה הביזנטית (מזר 1963: 1). בתי הקברות של תושבי עין גדי העתיקה נחצבו לרוב בשטחים לא חקלאיים, בשכבת סלע בהירה ורכה מתצורת ליסאן (רז 1983: 42) (איור 72). בחפירות נחשפו בקברים ארונות קבורה וכלים עשויים עץ שהשתמרו היטב. בצדם היו חפצים רבים, המרכיבים יחד מכלול שהוא תרומה ייחודית להכרת מנהגי הקבורה של תושבי

הנווה ותרבותם החומרית בשלהי ימי בית שני.

הממצאים

הממצאים

בקברים נמצאו כ-40 ארונות עץ במצבי השתמרות שונים. לכל הארונות צורת תיבה מלבנית מוארכת; לרובם ארבע רגליים ומכסה גמלוני; מקצתם חסרי רגליים ובעלי מכסה שטוח. מידות הארונות אינן אחידות; עבודת הנגרות אינה מדויקת והתיבה אינה סימטרית. התיבה והמכסה נעשו מלוחות עץ שיקמה, שנוסרו בעובי אחיד לכל אורכם (המגיע עד 1.80 מ'). הלוחות חוברו זה לזה בחפים עשויים מעץ שיקמה, ויש גם מעץ קשה יותר, כגון אשל (איור 73). בחפירות נמצאו 35 כלי



איור 72: מפה כללית: קברים 1-9 שחפר ג' הדס; א - קברים שחפר נ' אביגד
Fig. 72: Map of Ein Gedi Oasis: 1-9 – tombs excavated by G. Hadas; א – tombs excavated by N. Avigad



Fig. 74: Group of wooden artifacts from Tomb 6 and a bronze ladle from Tomb 5

איור 74: קבוצת כלי עץ מקבר 6 ומצקת ברונזה מקבר 5



Fig. 73: Coffin made of sycamore tree (Tomb 1: 8)

איור 73: ארון קבורה עשוי עץ שיקמה (קבר 1: 8)

בתוך מערות הקבורה הובחנו ארבע צורות של קבורה:

א. קבורה ראשונית בארון עץ – זוהי צורת הקבורה השלטת, שבה ארונות גדולים שימשו לקבורת בוגרים, וארונות קטנים לקבורת ילדים.

ב. קבורה ראשונית במחצלת – בכל הקברים שחפרנו נמצאו גם שרידי קבורה שלא בארונות, מלווים לעתים בחלקי מחצלות ובאריגים. בקבר 5 ניכר שהונחו שלדים אחדים בין הארונות ומעליהם. בקבר זה נמצאו גם כמה שלדים עטופים במחצלאות בחלק הצפוני-המערבי של הקבר, שבו לא היו ארונות כלל.

ג. איסוף עצמות בארון עץ או במהמורה – אף שארונות העץ הגדולים שימשו בדרך כלל לקבורה ראשונית, נחשפו כמה מקרים שהוספו קבורות משניות לקבורה מקורית בארון, או שארונות שימשו מלכתחילה לאיסוף עצמות בלבד. מהמורות, ששימשו לאיסוף עצמות ולפינוי מדפי קבורה, נחשפו בקברים 2, 5, 7, 8.

ד. ליקוט עצמות בגלוסקמת עץ – שרידי ארון 3 מקבר 3 וארון 4 מקבר 4 הם דוגמה ברורה לליקוט עצמות מסודר: שרידים של יותר מאדם אחד נמצאו בארונות עץ קטנים, גלוסקמות. תופעה זו דומה לתופעת הליקוט בגלוסקמות אבן, האופיינית לאזור ירושלים.

כלי החרס המעטים שנמצאו בקברים אופייניים לממצא בקברים מתקופת הבית השני (קלוניר 1980: 254) (איור 75). אפשר שכלים אלה שימשו ברחיצתו ובסיכתו של הנפטר (רובין תשל"ז: 199) או שהיו בשימוש אחר של העוסקים בקבורה (אביגד 1955: 334). עיקר הממצא היה סירי בישול, שהונחו בקבר או הושלכו לכוכים סמוך לסגירתם. כלי החרס הקטנים – הבקבוקים והפכיות – הכילו כנראה שמנים או בשמים (קלוניר 1980: 552).

בארונות הקבורה התגלו כלי בהט ו־215 חרוזים, מרביתם עשויים זכוכית ואחדים קרניאול ואגאט (איור 76). כן נמצאו שרידי חומרים אורגניים: קליפות אגוז מלך (פליקס 1957: 71); קשוות של זרעי אורן הגלעין (כסלו 1989: 39); שרידי אריגי פשתן ששימשו תכריכים למות; מוצרי דקל התמר – חבלים שנמצאו בכל הקברים ושימשו לקשירת ארונות העץ וכידית לסלסלה; שרידי מחצלות עגולות, שנמצאו בשני קברים והיו חלק מחפצי היום־יום ושימשו גם לקבורה (ידן 1966: 144); סלסלה קטנה וגלילית וחלקי חגורות, מעשה מקלעת של עלעלי כף תמר.

מנהגי קבורה

בשני הקברים שנשתמרו טוב יותר מאחרים – קבר 2 וקבר 5 – נחשפו שרידים של כ־50 בני אדם. גם השרידים שנמצאו בקברים הפגועים מצביעים על שימוש אינטנסיבי בקברים בתקופה ממושכת למדי.

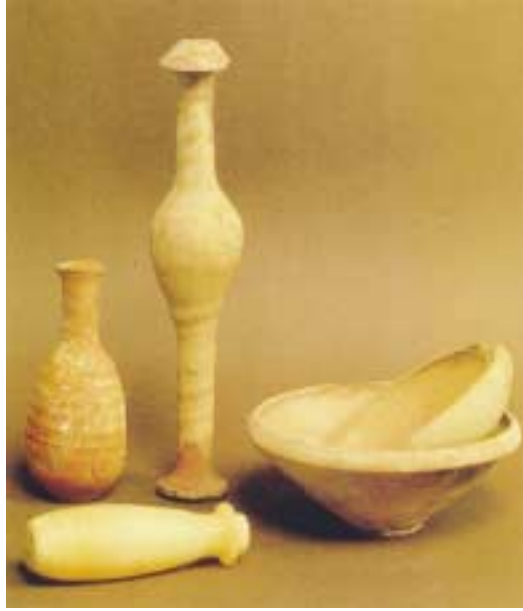
סיכום

כמעט בכל הקברים נמצאו קבורה ראשונית וקבורה משנית. במקורות שמדובר בהם בליקוט עצמות בארון (משנה, סנהדרין ה, ו; תוספתא, סנהדרין ט, ה) אין הבחנה בין ארון לקבורה ראשונית לבין ארון לליקוט; הבחנה קיימת רק בנוגע לחומר שממנו עשוי הארון, "ארון... של אבן ושל חרס... ושל עץ" (מסכת שמחות יג, ט). גם מהקברים שנחשפו בעין גדי מצטיירת תמונה דומה: קבורה ראשונית וקבורה משנית נעשו הן בארונות קטנים והן בארונות גדולים.

המשותף לתשעת הקברים שנחפרו בעין גדי מימי הבית השני הוא השימוש בארונות עץ פשוטים שלידם כלי לוואי מעטים, מרביתם עשויים עץ ומיעוטם מתכת וחרס. דומה שכלי העץ והמתכת שנמצאו בקברים, הן כלי התמרוקים והן כלי השולחן, היו חפצים אישיים של הנקברים. קעריות העץ הקטנות שנמצאו בעין גדי שימשו כנראה כספלי שתייה, ומצקות הברונזה שימשו לדליית יין ולמזיגתו, מנהג שהיה שכיח בעולם היווני וההלניסטי (Moorey 1980: 197).

שברי הקנקנים שנמצאו סמוך לקברים עשויים להעיד על שאיבת מים לטהרה (מאמת המים הסמוכה). אפשר אפוא לקבוע, כי לעומת חפצי העץ והמתכת שימשו כלי החרס שנמצאו בתוך הקברים את מי שעסקו בקבורה ולא היו רכוש הנפטרים.

ייתכן שבימי בית שני הייתה עין גדי כפר שרובו אריסים, כפי שהיה בימי בר-כוכבא: "כפר של אדוננו הקיסר" (מזר 1963: 6). תושבי הכפר נקברו במערות קבורה, מהן מערות כוכים, בהמשך למסורת הקבורה המשפחתית בקבר אבות, שנמשכה מימי הבית הראשון. רווח השימוש בארונות עץ שיקמה, שהם הזולים בין ארונות המתים (אביגד 1971: 136), אך היו גם מי שנקברו כשהם עטופים במחצלאות בלבד. כמו כן נלקטו עצמות לארונות עץ, לגלוסקמות עץ ולמהמורות חצובות.



איור 73: בקבוק אלבסטר מקבר 1 וכלי חרס מקבר 2
Fig. 73: Alabaster bottle from Tomb 1 and ceramic vessels from Tomb 2



איור 74: חרוזי זכוכית ואבן מקברים 1, 2
Fig. 74: Glass and stone beads from Tombs 1, 2

1. המאמר מבוסס על מאמר שפרסם המחבר בעתיקות 24 (1944): 1-65. האיורים במאמר זה באדיבות רשות העתיקות.



Fig. 77: Hoard of fifteen Byzantine gold coins as found under the threshold of the "Gold House"

איור 77: מטמון של 15 מטבעות זהב ביזנטיים כפי שנמצא תחת סף הפתח ב"בית הזהב"

המטבעות מעין גדי

גבריאלה ביכובסקי

7

124 מטבעות התגלו בשבע עונות של חפירות ארכיאולוגיות בעין גדי, מרביתם מטבעות ברונזה שאופלו במידה רבה או שאינם ניתנים עוד לזיהוי. בין הממצאים יש מטבעות זהב אחדים – שנמצאו בשני מטמונים מן התקופה הביזנטית – וכמה מטבעות כסף. המטבעות המוקדמים ביותר (איור 78) מתוארכים לימי בית תלמי ולימי הסלאוקים (המאות הג'–הב' לפסה"נ). ואולם ממצאים מעטים אלה אינם העדות הסופית והמכרעת בנוגע לחיי היישוב במקום בתקופה ההלניסטית המוקדמת. במהלך התקופה החשמונאית הייתה עין גדי יישוב חקלאי פורח. נראה שקביעה זו מוצאת חיזוק ב־35 הפרוטות החשמונאיות שנמצאו בחפירות האחרונות – רובן מימי אלכסנדר ינאי, מהסוג הנפוץ עם דגם עוגן מוטבע בצד אחד של המטבע וכוכב בצדו האחר (איור 79).

רק שני מטבעות נבטיים נמצאו באתר: אחד של המלך חרתת ד' (9 לפסה"נ–40 לסה"נ) ואחד של המלך

רבאל ב' (70–106 לסה"נ). עובדה זו מפתיעה למדי לנוכח קרבתה של עין גדי לממלכת הנבטים, אבל עולה בקנה אחד עם היעדרם הכמעט מוחלט של מטבעות נבטיים בעין גדי. האתר הקרוב ביותר שבו התגלו מטבעות נבטיים בכמויות גדולות באופן יחסי הוא מצדה (21 מטבעות של חרתת ד'; Meshorer 1989: 120). מטבעות מעטים מתקופת הורדוס נחשפו בחפירות, ולעומתם שפע מטבעות מתקופת אגריפס א'. נמצאו 13 מטבעות מהטיפוס האופייני לאגריפס, הנושאים דגם אפיריון ושלושה שיבולים, אשר נטבעו בירושלים בשנתה השישית לשלטונו (41/42 לסה"נ).

במרד הגדול כבשו הרומאים את עין גדי (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ד, 402; *Plinius, Naturalis Historia* 5, 15). באתר נמצאו פרוטות אחדות שנטבעו בירושלים בשנה השנייה ובשנה השלישית למרד (67–69 לסה"נ) (איור 80). נתגלו כמה מטבעות רומיים פרובינקיאליים בני אותה התקופה: שני מטבעות של



Fig. 79: Prutah of Alexander Jannaeus איור 79: פרוטה של אלכסנדר ינאי



Fig. 78: Coin of Antiochus IV, struck in Akko (175-164 BCE) איור 78: מטבע של אנטיוכוס הרביעי, ממוטבעת עכו (164–175 לפנה"ס)



Fig. 81: Coin of Titus, struck in Dora (68/69 CE) איור 81: מטבע של טיטוס, ממוטבעת דור (68/69 לסה"נ)



Fig. 80: Jewish war coin, year 3 (68 CE) איור 80: מטבע המרד הגדול, שנה ג' (68 לסה"נ)

נירון מניסה-סקיתופוליס (Nysa-Scythopolis) – בית שאן) ומקיסריה (מתוארכים ל-67/66 ול-68 לסה"נ); מטבע של אספסיאנוס (69-79 לסה"נ) מאשקלון; מטבע של טיטוס מדור (מתוארך ל-68/69 לסה"נ) (איור 81), והעדות המרשימה ביותר – שלושה מטבעות "יהודה השבויה" (*Judaea Capta*) מימיו של טיטוס שנטבעו בקיסריה (מתוארכים ל-71-74 לסה"נ), המתארים את ויקטוריה, אלת הניצחון, כותבת על מגן המוצמד לעץ דקל. הכתובת היוונית, IOΔAΙΑΣ, שפירושה "יהודה השבויה", מנציחה את ניצחון הרומאים במלחמה נגד היהודים (איור 82). מטבעות רומיים פרובינקיאליים שהתגלו בחפירות האחרונות מעידים על המשך ההתיישבות באתר אחרי שנת 70 לסה"נ ובכלל זה בימי מרד בר-כוכבא (132-135 לסה"נ). התגלו שני מטבעות של דומיטיאנוס שנטבעו באשקלון (מתוארכים ל-85/86 ו-94/95 לסה"נ) (איור 83), ושניים אחרים מימיו שטבע הממשל הרומי בקיסריה (מתוארכים ל-92 ול-93 לסה"נ). כן נמצאו ארבעה מטבעות מימי טריאנוס (98-117 לסה"נ) (איור 84), ורק מטבע אחד מימי הדריאנוס (117-138 לסה"נ) – זהו מטבע ברונזה ללא תאריך שנטבע בבוסטרה. רק שני מטבעות מימי מרד בר-כוכבא נמצאו בחפירות: מטבע ברונזה בינוני מן השנה השנייה למרד (133/134 לסה"נ), שנמצא ביישוב (איור 85), ומטבע ברונזה קטן מן השנה האחרונה למרד (134/135 לסה"נ), שנמצא ב"אתר האיסיים" (שטח H). במהלך מרד בר-כוכבא נמלטו תושבי עין גדי מן המקום ומצאו מקלט במערות שבסביבה (Mazar et al. 1966: 7). עובדה זו עשויה להסביר את חסרונם היחסי של מטבעות בר-כוכבא ביישוב. מטבעות ברונזה של בר-כוכבא נמצאו במערת המקווה בנחל הרדוף, במערת האיגרות בנחל חבר, ובמערת הברכה בנחל דוד. כל הממצאים האלה נדונו בהרחבה במחקרים מקיפים (Barag 1980; Mildenberg 1984: 49-52; Bijovsky 2004: 248-251). רוב המטבעות הרומיים הפרובינקיאליים שהתגלו בחפירות הארכיאולוגיות נטבעו בקיסריה, בירת הפרובינקיה יהודה וספקית המטבעות העיקרית לאזור כולו (איור 86). שבעה מטבעות נטבעו באשקלון, שמטבעותיה נפוצו בעיקר בדרום יהודה, כפי שעולה מן העדות הארכיאולוגית (Bijovsky 2000: 158). מטבעות



איור 82: מטבע "יהודה השבויה" של טיטוס (70-81 לסה"נ)
Fig. 82: "Judea Capta" coin of Titus (70-81 CE)



איור 83: מטבע של דומיטיאנוס, ממטבעת אשקלון (94/95 לסה"נ) struck in Ascalon (94/95 CE)
Fig. 83: Coin of Domitian, struck in Ascalon (94/95 CE)



איור 84: מטבע של טריאנוס, ממטבעת ציפריי struck in Sepphoris
Fig. 84: Coin of Trajan, struck in Sepphoris



איור 85: מטבע מרד בר-כוכבא (133/134 לסה"נ) Coin of Bar-Kokhba (133/134 CE)
Fig. 85: Coin of Bar-Kokhba (133/134 CE)



איור 86: מטבע של פיליפוס הראשון, ממטבעת קיסריה (244-249 לסה"נ) struck in Caesarea (244-249 CE)
Fig. 86: Coin of Philip I, struck in Caesarea (244-249 CE)



Fig. 87: Coin of Maximianus Herculeus, struck in Cyzicus (ca. 293 CE) איור 87: מטבע של מקסימיאנוס הרקוליוס, ממטבעת קיזיקוס (293 לסה"נ בקירוב)



Fig. 88: Coin of Constantius Gallus, struck in Alexandria (351-354 CE) איור 88: מטבע של קונסטנטיוס גלוס, ממטבעת אלכסנדריה (351-354 לסה"נ)



Fig. 89: Coin of Constantine I, struck in Londinium (316/317 CE) איור 89: מטבע של קונסטנטינוס א', ממטבעת לונדינום (לונדון) (316/317 לסה"נ)



Fig. 90: Coin of Arcadius, struck in Cyzicus (383-395 CE) איור 90: מטבע של ארקדיוס, ממטבעת קיזיקוס (383-395 לסה"נ)



Fig. 91: Byzantine Period coin (425-450 CE) איור 91: מטבע מהתקופה הביזנטית (425-450 לסה"נ)

אחרות שמטבעותיהן נמצאו בעין גדי הן צור, דור, ניסה-סקיתופוליס, טבריה, ציפורי ובוסטרה.

יש פער בעדות הנומיסמטית מאמצע המאה הב' לסה"נ עד תחילת הרבע השני של המאה הג' לסה"נ. רק מטבע אחד מתקופה זו, מימי לוקיוס ורוס (161-169 לסה"נ), נמצא ביישוב. נראה שהאתר ניטש לפרק הזמן הזה. מהמחצית השנייה של המאה הג' זרם לאתר זרם בלתי פוסק של מטבעות (איור 87), שהגיע לשיאו במחצית השנייה של המאה הד' לסה"נ.

נתגלו 215 מטבעות המתוארכים למאה הד'. המטבעות העיקריות המיוצגות הן המטבעות העיקריות שהיו במזרח: קונסטנטינופוליס, קיזיקוס, אנטיוכיה, אלכסנדריה (איור 88), ניקומדיה ותסלוניקה. ממצא יוצא דופן הוא מטבע של קונסטנטינוס (איור 89) משנת 317/316 שהוטבע בלונדינום (לונדון). עלייה חדה בכמויות מורגשת מן המחצית הראשונה של המאה (52 מטבעות), לקראת המחצית השנייה (163 מטבעות), והריכוז הגבוה ביותר הוא מהשנים 383 עד 395 לסה"נ (איור 90). זו גם התמונה הנומיסמטית הכללית מתקופה זו, העולה מאתרים רבים באזורנו.

מטבעות מעטים מן המאה הה' לסה"נ התגלו בחפירות האחרונות ביישוב (איור 91), וזה לעומת השרידים באתר המצביעים על כך שהיישוב עין גדי ובית הכנסת שלו פרחו באותה העת. מיעוט המטבעות האלה בולט לעומת מספרם הרב של המטבעות מהמאה הד', שהתגלו בכל השטחים שנחפרו (215 מטבעות מן המאה הד' לעומת עשרה מטבעות בלבד מן המאה הה'). עדות זו משקפת אולי את ההידלדלות המוניטרית הכללית שהתחילה סמוך לשנת 395 לסה"נ, עם חלוקתה של האימפריה הרומית לשני חלקים – המזרחי והמערבי (Grierson and Mays 1992: 5, 11, 13; Hendy 1985: 395-397). נוסף על כך יש להביא בחשבון שני גורמים אחרים: (1) צמצום הטביעה הרשמית במאה הה' ושימוש במטבעות ישנים מן המאה הד', שנתרו במחזור לזמן רב יותר; (2) המספר הגדול של מטבעות שאינם ניתנים לזיהוי, שבמקרים רבים גדול ממספר המטבעות המזוהים – כמו במקרה של עין גדי (450 מטבעות לא מזוהים לעומת 403 מזוהים!) – ואת חלקם אפשר לשייך בוודאות למאה הה'.

בחפירות האחרונות התגלו באתר שני מטמונים קטנים של מטבעות זהב המתוארכים למאה הו' לסה"נ:

מצבור 15 מטבעות זהב ביזנטיים התגלה תחת מפתן "בית הזהב" (איור 92); וחמישה מטבעות זהב התגלו יחד עם שני נרות שמן במהלך עונת החפירות האחרונה (איור 93).

הרכב המטמון הראשון הוא יוצא דופן במיוחד, והוא נחלק לשתי קבוצות כרונולוגיות: המטבעות המוקדמים ביותר הם חמישה מטבעות בעריך של סולידוס (solidus) מהמאה הד', מימי קונסטנטינוס ב' (355-367 לסה"נ) ולנטיניאנוס א', וואלנס (364-367 לסה"נ). בקבוצה השנייה יש שני מטבעות סולידים, מטבע סמיסיס (semissis) אחד, ושבעה מטבעות טרמיסס (tremisses), מימי אנסטסיוס א' (491-518), יוסטינוס א' (518-527) ויוסטיניאנוס א' (527-565). יש פער של 124 שנים בין התאריכים של שתי הקבוצות. נראה שבמקור היו אלה שני מטמונים שונים, שאחר כך נקברו יחד.

מטמון הזהב השני הוא מצבור קטן ובו מטבע סמיסיס אחד וארבעה טרמיסס מימי אנסטסיוס א' (491-518), שהתגלו יחד עם שני נרות שמן, המתוארכים לתחילת המאה הו'. על אף התאריכים השונים נראה ששני מטמוני מטבעות הזהב נקברו באותן נסיבות היסטוריות כמו שני מטמוני מטבעות הברונזה שנחשפו בחפירת בית הכנסת (Barag 1970: 97; Barag 1972: 54). אם כך, גם הם מעידים על נטישת היישוב באמצע המאה הו', כפי שהציע בר"ג (Barag 1993: 408).

רוב המטבעות הביזנטיים מן המאה הו' הם במצב השתמרות גרוע ביותר. הם בעריך של 40 נומיות (M, follis), ומתוארכים לפרק הזמן שלפני שנת 538 לסה"נ (איור 94). נראה שגם ממצאים אלה מאששים את תאריך חורבנו של המקום. מספר קטן מאוד של מטבעות ביזנטיים מאוחרים יותר התגלה ביישוב. המאוחר ביותר הוא מטבע של 12 נומיות (dodecanummium) מימיו של פוקאס, מתוארך ל-602-608 לסה"נ (איור 95). ואולם אין בנמצא די כדי לבסס תאריך מדויק של נטישת המקום בזמן הכיבוש הפרסי, ב-614 לסה"נ.



Fig. 92: Hoard of fifteen gold coins (4th-6th centuries CE)

איור 92: מטמון חמישה-עשר מטבעות זהב (מאות ד'-ו' לסה"נ)



Fig. 93: Hoard of five gold coins discovered together with Byzantine oil lamps



איור 93: מטמון חמישה מטבעות זהב שהתגלו יחד עם נרות ביזנטיים



Fig. 94: Coin of Justin I, struck in Constantinople (518-527 CE)

איור 94: מטבע של יוסטינוס הראשון, ממטבעת קונסטנטינופוליס (518-527 לסה"נ)



Fig. 95: Coin of Phocas, struck in Alexandria (602-608 CE)

איור 95: מטבע של פוקאס, ממטבעת אלכסנדריה (602-608 לסה"נ)

כלי אבן

מעין גדי

נעמי סידי, רשות העתיקות

מאונכות (איור 97). בין החפצים הנפוצים ביותר במצבורי הגיר מהתקופה הרומית הקדומה – ועין גדי אינה יוצאת דופן בעניין זה – נמצאים כלים בצורת חבית, המכונים בדרך כלל בספרות המחקר "ספלי מדידה" (Ben-David 1983). כלים אלה מצויים במידות שונות; מקצתם הם בעלי ידית אחת, לאחרים יש שתי ידיות ולחלק מן הכלים יש גם פייה (Magen 2002: 40-45; Yadin 1966: 152-153).

אוסף כלי האבן בעין גדי כולל: קערות, ספלים ("ספלי מדידה") ואגנים שיוצרו בשתי הטכניקות. הכלים יוצרו במיומנות גבוהה ביותר, והם דומים מאוד לאלה שהתגלו בירושלים (אביגד 1980: 132, 175, 181-182; Magen 2002: 63-101).

בחפירות האחרונות בעין גדי נחשף אוסף עשיר ומגוון של כלי אבן. נוסף על כלי הגיר מן התקופה הרומית הקדומה ועל משטחי השיש לשולחנות, התגלו בשכבות החל בתקופה הרומית ועד התקופה הממלוכית גם מתקנים להכנת מזון, כגון אבני טחינה, רחיים, מכתשים ועליים. בחינתם של חפצים אלה ושל ההקשר שבהם נמצאו תתרום להבנת חיי היומיום באתר זה בימים עברו.

כלי הגיר

כלי גיר אופייניים ליישובים היהודיים מן התקופה הרומית הקדומה, והם נפוצו מן הנגב בדרום עד הגולן בצפון ועבר הירדן במזרח (Magen 1992: 229-231, Cahill 1992: 148-162). בין החוקרים מקובלת ההנחה

שההלכה שקבעה כי כלי אבן אינם מקבלים טומאה, גרמה לתפוצתם הנרחבת (אביגד 1980: 183, Cahill 1992: 232-23; Gibson 1983: 187-188; Magen 1994: 252-255; 2002: 144-147). הכלים יוצרו במחרטה או גולפו ביד. את הכלים שיוצרו במחרטה אפשר לזהות על פי סימני הקווים הנראים לעתים על דופןותיהם (איור 96). סימנים אחרים הם חריתות קישוט אופקיות סדירות. כלים מגולפים ביד אפשר לזהות בקלות רבה באמצעות סימני הגילוף בדופןותיהם. פעמים רבות הם גם מאופיינים בבליטות המשמשות ידיות, או בידיות



Fig. 96: Bowl made of Jerusalem chalk stone found at Ein Gedi

איור 96: קערה עשויה אבן גיר ירושלמית, שהתגלתה בעין גדי

"רחיים של חמור" עשויים מאבן תחתונה בצורת חרוט ומאבן עליונה מעוצבת בצורת שעון חול (איור 98). בכל צד של האבן העליונה היו שתי בליטות מרובעות, ובכל אחת מהן היה פתח גדול בצדה החיצוני ולעתים שני נקבים קטנים יותר בצדדים. המתקן הופעל על ידי סיבוב הרכב באמצעות בהמת עבודה (חמור, סוס, שור) שנרתמה למוטות עץ אופקיים, ואלה הוכנסו לתוך הפתחים הגדולים יותר (אביצור 1976: 77; Williams-Thorpe and Thorpe 1993: 271).

אחד מן ה"רחיים של חמור" הקדומים ביותר בארצות מזרח הים התיכון נמצא בקומראן ומתוארך בין אמצע המאה ה'ב' לפסה"נ לשלהי המאה הא' לסה"נ (Williams-Thorpe and Thorpe 1993: 272-273). השימוש בהן נמשך עד התקופה הביזנטית ובמהלכה (איור 99).

"רחיים של יד" עגולים הורכבו מאבן עליונה עגולה, המונחת על אבן עגולה תחתונה בעלת אותו קוטר. האבן העליונה מחוררת במרכזה. דרך הפתח הזה שפכו פנימה את גרגרי התבואה ואחר כך סובבו את אבן באמצעות ידית. צורתם של הפתח המרכזי הזה ושל חיבור הידית השתנתה בזמנים שונים ובמקומות שונים (Childe 1943; Runnels 1990). אין יודעים בדיוק מתי החל בישראל השימוש במטחנת היד הסיבובית. התיארוך מסובך מכיוון שרחיים כאלה נשארו בשימוש גם בזמנים מודרניים (אביצור 1976: 76; Williams-Thorpe and Thorpe 1993: 271).

מכתשים

המכתשים שהתגלו בעין גדי כוללים מכתשים גדולים, העשויים מגוש אבן יחיד, מכתשים רדודים בעלי שלוש או ארבע רגליות, ומכתשים קטנים העשויים מאבני שדה או מחלוקי נחל קטנים (איור 100). במכתש השתמשו בעיקר לכתשת מזונות, כגון דגנים, זיתים, אגוזים, בצלים, בשר ותבלינים, וזאת בעזרת עלי (אביצור 1976: 72; 184-185; Hovers 1996). מידותיהם השונות מלמדות קרוב לוודאי על מוצרי המזון השונים שנטשו בהם – המכתשים הגדולים שימשו לכתשת דגנים וזיתים, והקטנים יותר לתבלינים. יש שמכתשים קטנים שימשו גם כמכלים למוצרי קוסמטיקה ולטחינת מינרלים, כגון אֹפֶר (אדמה צהובה או חומה המשמשת פיגמנט לצורך איפור) (Hovers 1996: 186).



Fig. 97: Fragments of "measuring cups", bowls and basins, made of Jerusalem chalk stone, uncovered at Ein Gedi

איור 97: שברים של "ספלי מידה", קערית ואגנים, עשויים מאבן גיר ירושלמית, שהתגלו בעין גדי

אבני רחיים

בעין גדי נמצאו אבני רחיים ומטחנות מתקופת הברזל II ועד התקופה הממלוכית. המצבורים כוללים "רחיים של יד", "רחיים של דחף", "רחיים של חמור" ו"רחיים של יד" עגולים. חלק ניכר מן הממצאים התגלו ביחד עם חומרי קירות שהתמוטטו, ומכן ששימשו בשימוש משני כחומרי בניין.

ה"רחיים של יד" מורכבים מאבן רחיים תחתונה, מוארכת, פעמים רבות קעורה, ומאבן עליונה מעוצבת בצורת כיכר לחם. רחיים מטיפוס זה ידועים מהתקופה הפרהיסטורית ועד המצאת ה"רחיים של דחף" בתקופות הפרסית וההלניסטית (Williams-Thorpe and Thorpe 1993: 265).

"רחיים של דחף" עשויים מאבן תחתונה מלבנית, המוצבת על שולחן (Kol-Yaakov 1957: 108; Forbes 2000: 476), ומאבן עליונה, מרובעת או מלבנית, שדרכה נשפכים פנימה גרגרי התבואה. בצדדים הצרים יותר של האבן העליונה היו שתי פְּיּוֹת, שדרכן הוכנס מוט. קצה אחד של המוט היה מחובר לציר קבוע אנכי (Forbes 1956: 108; Kol-Yaakov 2000: 476) או שננעץ בקיר (Magen 1993: 112; איור 38). הטחינה התבצעה בעת שהאבן העליונה נדחפה מצד אל צד. לשתי האבנים היה במקרים רבים משטח כתישה וטחינה מחורץ כדי ליעיל את הביצוע.



איור 99: "רחיים של חמור" מקומראן
 Fig. 99: "Donkey mills" from Qumran



איור 98: "רחיים של חמור" כפי שנמצאו ברחוב התנויות
 Fig. 98: "Donkey mills", as found on the street of shops at Ein Gedi

סימנים זהים לאלה שבכלי הגיר המגולפים ביד מן התקופה הרומית הקדומה (איור 101).

המכתשים הקטנים מעין גדי עשויים מאבנים מרובעות חתוכות בצורה גסה, מאבני שדה או מחלוקי נחל בלתי מעובדים לחלוטין, שיש במרכזם שקע עגול (איור 102). סוג זה של מכתשים קשה מאוד לתיארוך מאחר שכמעט לא חל בהם שינוי עם הזמן. ואולם בעין גדי המכתשים הקטנים נמצאו באתרים המתוארכים לתקופה הביזנטית והממלוכית.

משטחי כתישה

במהלך החפירות התגלו בכל האתר משטחי אבן מלבניים שטוחים, קעורים קמעה. פני השטח של כולם חלקים ומכאן ששימשו ככל הנראה כאבני כתישה או טחינה, או כלוחות עבודה, ככל הנראה יחד עם אבן עליונה קטנה יותר. סוג זה של משטח מוכר מתקופות שונות עד הזמנים המודרניים (אביצור 1976: 75). בעין גדי אפשר לשייך את רובם לתקופה הביזנטית.

אגנים

האגנים שנמצאו בעין גדי היו עשויים מאבן גיר מקומית גסה. הם מלבניים ובעלי שקעים אליפטיים או מלבניים, ומשטחיהם החיצוניים והפנימיים מחוספסים. סוג זה של אגן פשוט שימש אולי מִקְלָ לֶאֱחֹסוֹן נוזלים או



איור 100: קערת שחיקה מבולת
 Fig. 100: Basalt mortar

המכתש הגדול נעשה מגוש אחד של אבן לא מסותתת שבמרכזה שקע עגול. האבן הושקעה באדמה כדי לייצב אותה במשך הטחינה, ונראה שבתהליך זה השתמשו בעלי עֵץ (אביצור 1976: 72; Hovers, 1996: 184-185).

"מכתש-רגל", היינו מכתשים בעלי רגליות, ידועים בישראל החל מאמצע תקופת הברונזה (אביצור 1976: 71-73). אלה מעין גדי שונים בגודל ובחומרים שמהם הם עשויים, אבל לכולם יש רגליות קצרות, משטח חיצוני לא מלוטש ומשטח כתישה חלק. שני מכתשים יוצאי דופן עשויים מאבן חול עדינה, הרווחת בנגב המדברי, ועליהם סימני גילוף במשטח הפנימי של הרגל,



Fig. 102: Small mortars

איור 102: מכתשוניים



Fig. 101: Fragment of a sand stone mortar
איור 101: שבר של מכתש מאבן חול

השימוש בשיש בתקופה הביזנטית הגיע לשיאו במאה ה' לסה"נ, וחפצי שיש התגלו מהנגב בדרום עד רמת הגולן בצפון (Fischer 1998: 267). לוחות שולחן רבים עשויים שיש התגלו בסביבה הקשורה לפולחן הדתי הנוצרי (Gophna and Feig 1993: 106; Habas 1999: 119-125; Magen 1993: 192, Margalit 1987: 108) ומספרות חז"ל ידוע לנו שמזון הוגש על שולחנות מכוסי שיש ועל שולחנות עץ שהוכנסו בהם חתיכות שיש (Grossmark 1998: 278). הואיל ושיש אינו נמצא באופן טבעי בישראל, לוחות השולחן יובאו, כפי הנראה מאסיה הקטנה (Fischer 1998: 257), אם במצב גמור ומלוטש, ואם כחומר גלם שלוטש אחר כך בסדנה מקומית (Habas 1999: 129, Fischer 1998: 273).

מוצקים, וככל הנראה שימש גם כשוקת מים לבעלי-חיים ביתיים (Hirschfeld 1995: 141). אגנים דומים מופרים מחפירות ארכיאולוגיות רבות בחצרות או בכיכרות קדומות וכן במקומות מגורים כפריים בזמנים מודרניים (Hirschfeld 1995: 142-143; Hovers 1996: 178, Fig. 28: 7-8).

לוחות שולחן

שברים של שלושה לוחות שולחן עשויים שיש התגלו באתר המתוארך לתקופה הביזנטית (איורים 103, 104).

סיכום

כלי האבן מהתקופה הרומית הקדומה ועד התקופה הממלוכית היו שבורים ומפוזרים מדי ולא היה בהם כדי להרחיב את הידע שלנו על חיי היום-יום בתקופות האלה. עם זאת, האיכות המשובחת של מצבור כלי הגיר עשויה להעיד על רמת חיים גבוהה של מקצת תושבי עין גדי בתקופה הרומית הקדומה. אפשר לייחס את מספרם הגדול של הממצאים ואת המגוון הגדול של סוגיהם ליישוב הביזנטי. בין הממצאים מכתשים גדולים, "מכתשי רגל", מכתשים קטנים, לוחות כתישה וטחינה, עליים ואבני כתישה



Fig. 104: Fragment of a marble table top
איור 104: שבר טס שיש



Fig. 103: Fragment of a marble table top from the "Marble House"
איור 103: שבר טס שיש מ"בית השיש"



Fig. 105: Stone with two basins in front of an oven (double grinding plate), "Gold House"

איור 105: תנור (טאבון) ולפניו אבן עם שני שקעים (משטח כתישה כפול), "בית הזהב"

שהתגלו יחד עם אבן כתישה עליונה סמוך לממגורה. ממצאים אלה מתקשרים היטב למה שידוע לנו מבתי המגורים המסורתיים בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, שבהם החצר, נוסף על כך ששימשה מחיצה בין התחום הפרטי לציבורי, הייתה מרכז חיי היום-יום ובה נעשו הפעילויות הביתיות, כגון בישול ואפייה (Hirschfeld 1995: 138, 272-274, 293).

וטחינה עליונות, וכן אגנים ולוחות שולחן משיש. רוב הממצאים יוצרו מחומר מקומי, כגון אבן גיר גסה, אך כלים שנועדו לעמוד בעומס רב, כגון "רחיים של חמור" ו"רחיים של יד", נעשו מבזלת ויובאו לעין גדי, בדומה ללוחות השולחן העשויים שיש.²

רוב הממצאים התגלו בחצרות ובסביבת מתקנים שונים. דוגמה טובה לכך היא החצר של "בית חלפני", שבה התגלו מכתש גדול ושני "מכתשי רגל" ומכתשים קטנים יותר. דוגמה אחרת היא שני לוחות הכתישה

1. הטכניקות של ייצור כלי הגיר נותרו בהרחבה ותוארו בידי כהיל (Cahill 1992: 219-225), גיבסון (Gibson 1983: 183-186) ומגן (Magen 1994: 245-248).
2. תודתי לד"ר נעמי פורת מהמכון הגיאולוגי על עזרתה בזיהוי הסוגים השונים של האבן.

ה ע ר ו ת :

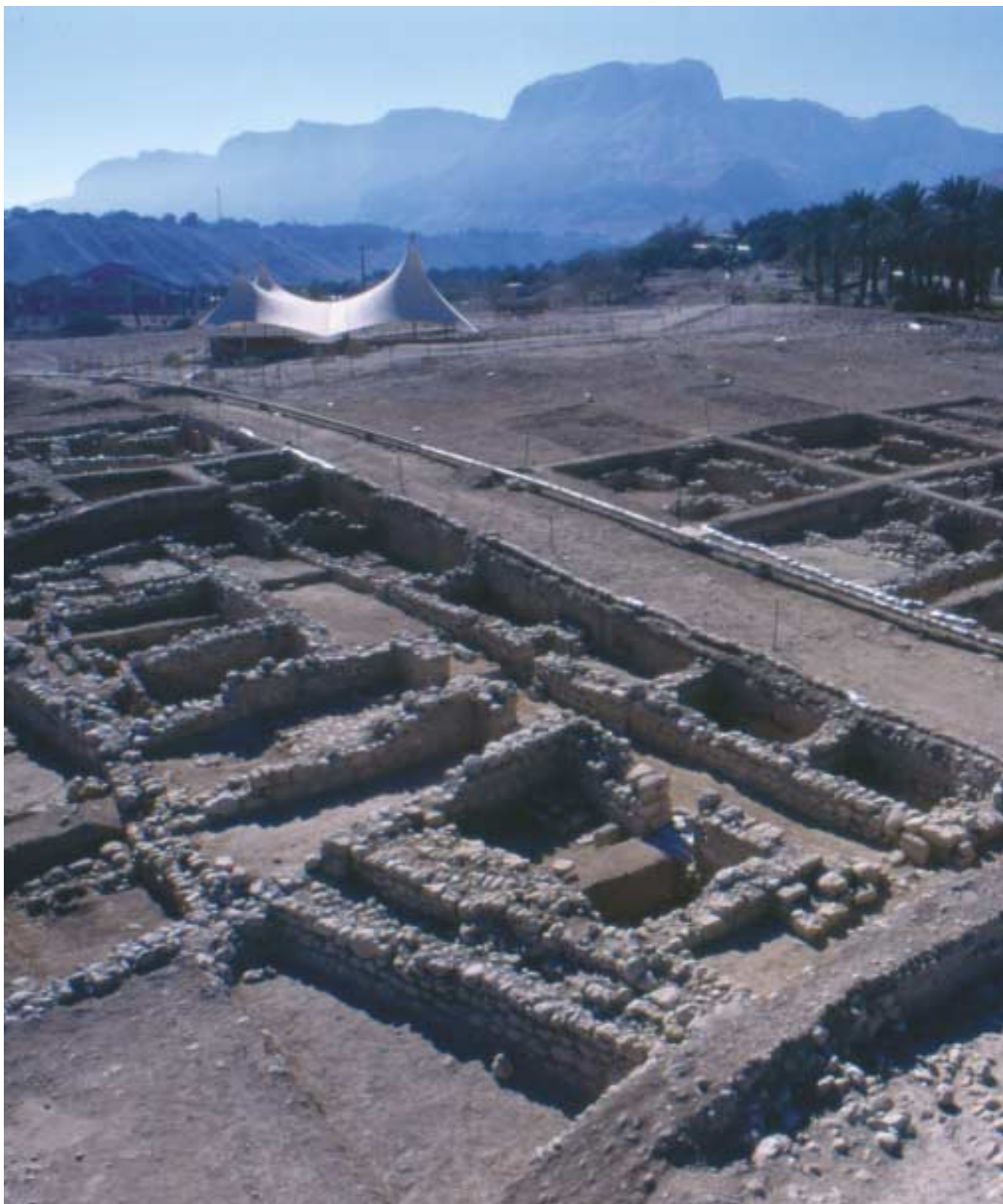


Fig. 106: The site of Ein Gedi village, general view

איור 106: אתר הכפר עין גדי, מראה כללי

כלי זכוכית נבחרים מעין גדי¹

רות א' ג'קסון-טל, האוניברסיטה העברית בירושלים

בחפירות באתר עין גדי בניהול יזהר הירשפלד נתגלו ברחבי האתר ובעיקר במתחם הכפר הביזנטי כמויות גדולות של שברי כלי זכוכית. הכלים מתוארכים לפרק זמן ארוך, מראשית התקופה הרומית (מאות א'-ב' לסה"נ) ועד התקופה הממלוכית (מאות י"ג-ט"ז). רוב כלי הזכוכית מתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת ולתקופה הביזנטית (מאות ד'-ז' לסה"נ) ורובם נוצרו בניפוח חופשי, אך יש כלים שנוצרו בריכוך/הצנחה ובניפוח לדפוס (ראו הסבר בהמשך). הכלים הם כלי יום-יום, המוכרים היטב בארץ-ישראל ובאזור כולו: קערות, כוסות, בקבוקים ופכים. כמו כן נמצאו מעט קערות נר ומעט גביעי יין.

כלים אחדים הם יוצאי דופן בשל עיטורם, צורתם או תפקודם, ואלה יידונו כאן.

הכלים

קערה מצולעת

שתי דוגמאות של שברי קערות מצולעות התגלו באתר – בבית המרחץ ובמתחם הכפר. לעומת רוב הכלים באתר שיוצרו בטכניקת הניפוח, קערות אלה יוצרו בטכניקת הריכוך/הצנחה – לוחית שטוחה מחוממת על גבי דפוס או בתוכו עד שהיא מתרככת/צונחת ומקבלת את צורת הדפוס. הצלעות המעטרות את הקערה נוצרו באחת מן השיטות האלה: שימוש בלוחית מצולעת; שימוש בדפוס מצולע; עיצוב הצלעות בעזרת כלי אחרי הריכוך; או בשיטת השעווה האבודה (לפרטים נוספים ראו: Grose 1989: 26, 80-86; Cummings 1980: 26, 80-86; Stern and Schlick-Nolte 1994: 72-79). קערות מהסוג הזה שימשו ככלי שתייה. ידוע שקערות מצולעות היו בשימוש בארץ-ישראל משלהי התקופה ההלניסטית ועד ראשית התקופה הרומית. הקערות מעין גדי הן מהתקופה הרומית הקדומה – תיארוך זה נקבע על

זכוכית היא חומר מלאכותי, מעשה ידי אדם, המצוי בשימוש מימי קדם ליצירת חפצים וכלים. חפצי הזכוכית הראשונים נתגלו כבר במחצית השנייה של האלף השלישי לפסה"נ (בר"ג 2001: 21-22; Spaer 2001: 23), אך כלי הזכוכית הראשונים נוצרו באמצע האלף השני לפסה"נ בממלכת מיתני שבצפון מסופוטמיה (Barag 1970a). השיטות הראשונות לייצור כלי זכוכית היו יציקה בדפוס או עיצוב על גבי ליבה. בשיטות אלו יצרו כלי יוקרה מעוטרים שהיו בהישג ידם של מעטים. רק בשלהי התקופה ההלניסטית החלו לייצר בשיטת הצנחה/הריכוך כמויות גדולות של קערות שתייה, ולפיכך נעשו כלי הזכוכית נפוצים יותר (Jackson-Tal 2004: 27). בראשית התקופה הרומית החלו לייצר כלי זכוכית בטכניקת הניפוח במוט (Harden 1987: 2). שינוי טכנולוגי זה אפשר לייצר מגוון גדול של כלים ובכמויות גדולות, וכך היו כלי הזכוכית למצרך יום-יומי נגיש לכלל האוכלוסייה.

בעין גדי התגלו ממצאים חשובים לתולדות חקר הזכוכית הקדומה. בשנת 1908 התגלה באתר אריבלוס (צפחת) שלם מהתקופה הפרסית שנעשה על גבי ליבה (Barag 1966: 58-59, Pl. 36: 5). פרסום כלי זה פתח ויכוח בין החוקרים בשאלת התיארוך של ראשיתה של הקבוצה היס-תיכונית הראשונה. קבוצה זו כוללת כלי מְקָל קטנים בהשראה יוונית או מצרית, הנפוצים באתרים שונים באגן המזרחי של הים התיכון.²

ממצא חשוב אחר הוא בקבוק קטן דמוי אגס שנעשה בטכניקת הניפוח, כלי זה נתגלה בקבר בנחל דוד על יד עין גדי ותוארך לא יאוחר לשנת 31 לפסה"נ, על סמך רעידת האדמה שפקדה את האזור באותה השנה (Avigad 1962: 183; Grose 1977: 11-12; Barag 1981: 78-79). זהו הכלי הקדום ביותר ממכלול מתוארך היטב שנוצר בניפוח, ובעקבות הגילוי נקבע ראשית השימוש במוט ניפוח לאמצע המאה הא' לפסה"נ.



איור 108: שבר זכוכית של כוס מנופחת לדפוס ועליה הכתובת "שמח ותיהנה"
 Fig. 108: Glass fragment of a mold-blown beaker with the inscription: "Rejoice and enjoy yourself"

כוס מנופחת לדפוס בדגם שקדים

שבר קטן זה התגלה במתחם הכפר, במפלס הרחוב, מזרחה ל"בית הזהב". חשיבותו בשיטת הייצור ובעיטור. השבר הוא חלק מכוס שתייה מעוטרת בבליטות דמויות שקד, עשויות בניפוח לדפוס. בתהליך הניפוח לדפוס נשף האמן את הזכוכית שאסף על קצה מוט הניפוח לתוך דפוס חלק או מעוטר בדגם. כוסות מסוג זה אינן נפוצות בארץ-ישראל, אך תפוצתן רבה ברחבי האימפריה בראשית התקופה הרומית (Stern 1957: 45-46; Isings 1957: 45-46; Barag 1991: 139), במערת אל-מפג'ר (ג'קסון-טל Tsafirir and Zissu 2002: 132, איור 6: 6), ובעין ערוב (Tsafirir and Zissu 2002: 26, Fig. 17: 1). כוס תמימה מהטיפוס הזה נמצאה במערת קבורה בחורבת קסטרא (גורין-רוזן וכצנלסון 1999: 38, לוח צבע: 1).

כוס מנופחת לדפוס עם כתובת

שבר זה התגלה במתחם הכפר, אך לא במכלול ברור. חשיבותו בעיטורו בכתובת ביוונית. השבר הוא חלק מכוס הנמנית עם קבוצת כלים מסוריה-ארץ-ישראל, כלים שעליהם כתובות בנוסחאות קבועות ביוונית. הכתובות הללו מתוארכות למחצית השנייה של המאה

סמך עיצוב הצלעות וצורתן. קערה מצולעת מטיפוס קדום נמצאה בעין גדי בצד הבקבוק המנופח דמוי האגס המוזכר לעיל (Barag 1981: 183; Avigad 1962: 183). קערות נוספות מטיפוס זה התגלו במערה 40 במדבר יהודה (בר"ג 1970: 109, לוח 24, שורה תחתונה משמאל), במצדה (Barag 1991: 138), בעין בוקק (Jackson-Tal 2000: 74, Fig. 4.1: 2-12), ובעוד אתרים רבים ברחבי ארץ-ישראל.

אריבלוס

שתי דוגמאות של שברי אריבלוי התגלו באתר - בבית המרחץ (איור 107) ובמתחם הכפר. השבר במצב ההשתמרות הטוב ביותר התגלה מתחת לרצפת הפריגידריום (frigidarium) בבית המרחץ. כלים מסוג



איור 107: אריבלוס שהתגלה בבית המרחץ
 Fig. 107: An Aryballos found in the bathhouse

זה נמצאו במכלולים משלהי המאה הא' ועד אמצע המאה הב' לסה"נ במזרח האימפריה הרומית ובמערבה. אריבלוי עשויים חרס או זכוכית שימשו בדרך כלל כמִכְלֵל שמן למשיחת הגוף בבית המרחץ. כלים מסוג זה נתגלו במכלולים מראשית התקופה הרומית בעין איזארה (Dussart 1997: 97, Pl. 23: 1), בבית ירח (Delougaz and Haines 1960: 49, Pl. 50: 2) מחדש ראו: בר"ג 1970: 53), וברבת-עמון (Harding 1946: 61, Pl. 20: 16; 1950: 91, Pl. 29: 371) מחדש ראו: בר"ג 1970: 85-86).

ב בקבוק/פך משושה מנופח לדפוס

שבר זה נתגלה במתחם הכפר על פני השטח. בקבוקים ופכים משושים עשויים בניפוח לדפוס מוכרים היטב מהתקופה הביזנטית. חשיבות כלי זה בעיטור ובשימוש. כלים מסוג זה נופחו אל תוך דפוסים סגורים. יש שהם עוטרו בדגמים יהודיים או נוצריים ונמכרו לעולי לרגל עם שמן או עם מים מהמקומות הקדושים (Barag 1970b: 46-48, 54, 62). השבר שנתגלה באתר שייך לקבוצת כלים מעוטרים בדגמים גיאומטריים. לדעת דן בר"ג, למקצת הדגמים הגיאומטריים יש משמעות נוצרית, והוא מתארך את הכלים מהקבוצה הזאת למחצית השנייה של המאה ה' ולשלהי המאה ה' לסה"נ (Barag 1971). כלים אלו אינם מוכרים היטב מחפירות בארץ-ישראל; בסיס של כלי דומה ודפוס מתכת לייצור כלים מהסוג הזה נתגלה בשומרון (Crowfoot 1957: 416, Fig. 96: 8; Kenyon 1957: 9, Fig. 109: 451), ושברים של פכים דומים נתגלו בחמת גדר (Cohen 1997: 415, Pl. 4: 12-14). יעל ישראלי מציינת שבר פך, שלא פורסם, מקבר בבית ירח (ישראלי 2001: 301). כלים מטיפוס זה מוכרים בעיקר מאוספי מוזיאונים (ישראלי 2001: 301-306).

ש פופרת תמרוקים

שתי דוגמאות של חלקם התחתון של שפופרות תמרוקים כפולות התגלו במתחם הכפר. כלים מסוג זה נדירים באתר, אך מוכרים היטב מרחבי ארץ-ישראל, עם עיטור חוטים או ללא עיטור. מניחים שהכלים הכילו כחל לאיפור, וזאת על פי כלים שהתגלו עם שרידי כחל ועל פי מכחולי איפור מעצם או ממתכת שהתגלו יחד אתם. בעין גדי התגלו מכחולי איפור ממתכת. כלים אלו היו בשימוש משלהי התקופה הרומית ובעיקר במהלך התקופה הביזנטית. עיקר חשיבותם בצורתם ובשימושם. כלים דומים (מהם מעוטרים) התגלו במכלולי קברים בבית שערים (Barag 1976: 201, Fig. 97: 22-23), בשומרון (Crowfoot 1957: 413, Fig. 95: 24), בדומינוס פלביט בירושלים (לתיארוך ראו: בר"ג 1970: 177; 9; 34: Fig. 34: 9; Bagatti and Milik 1958) ובבית שאן (גורין-רוזן 2000: 66*, 65* איור 2: 24).

הא' לסה"נ, מהן המציינות את שמות אמני הזכוכית ומהן המשמשות משפטי ברכה נוסחתיים. כוס מסוג זה נוצרה בדפוס של שלושה חלקים; נקודות החיבור בין החלקים הוסוו באמצעות דגם של עלי דקל מאונכים. הכוס השלמה עוטרה במרכזה בכתובת היוונית [KATAXAIP] KAI [EYΦPAIOY], שפירושה "שמח ותיהנה" (איור 108). מילת החיבור KAI היא היחידה ששרדה מהכתובת. דונלד ב' הרדן הבחין בקבוצת הכלים הזאת ב-11 טיפוסים. על סמך תוכן הכתובת וצורת האותיות הכלי מעין גדי הוא מטיפוס Fii לפי החלוקה שלו (Harden 1935: 171-173, Pls. 27: a; 28: 11; Stern 2000: 166 נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל; במצדה נמצא שבר דומה ממכלול מהמאה הא' לסה"נ – לפני שנת 66 לסה"נ (Barag 1991: 139); טרם פורסם שבר מהרובע היהודי בירושלים עם חלק מכתובת דומה.⁴ שברים קטנים עם עיטורים מכלים דומים נתגלו בקומראן (Wouters et al. 2002: 13, 16, Figs. 13: 74: 21), בעין אזארה (Dussart 1997: 96, Pl. 22: 3), בעין ערוב (Tsafrir and Zissu 2002: 26, Fig. 17: 2), בירושלים (Harden 1935: 171) ובערוער (הרשקוביץ 1992: 315, לוח 7: 5). כלים זהים התגלו בשתי קבוצות קברים ביחמור בסוריה ובסיפנוס ביוון, במכלולים משלהי המאה הא' לסה"נ (Harden 1944-45: 82, 84, Pls. 6: 1; 7: 1; 90-91, Pl. 8: 3-4). זהות הכלים עשויה להעיד על מרכז ייצור אחד המשתמש בדפוסים ספורים, ייתכן בצידון (Harden 1935: 180; Stern 1995: 66-68), או על מרכזי ייצור אחדים הסוחרים בדפוסים (McClellan 1983; Price 1991: 71-72).



Fig. 109: Glass bottles as found in situ

איור 109: בקבוקי זכוכית כפי שנמצאו באתרים

ס יכום

הכלים שהוצגו הם מבחר מהכלים המעניינים והייחודיים שהתגלו בחפירות עין גדי. באמצעותם אפשר לעמוד על מגוון הכלים מהתקופה הרומית הקדומה ועד התקופה הממלוכית, עיטורם, שימושם ועל ושיטות הייצור. מרבית הכלים שהוצגו הם מהתקופה הרומית הקדומה שבה בולטת נטייה לייצור כלי יוקרה לצד כלי יום־יום, לעומת כלי הזכוכית הדומיננטיים באתר מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, שבהן שימשו כלי הזכוכית בעיקר ככלי הגשה יום־יומיים. הדוגמאות שבדיון מלמדות על דרישת תושבי עין גדי לכלי יוקרה מעוטרים נוסף על כלי היום־יום.

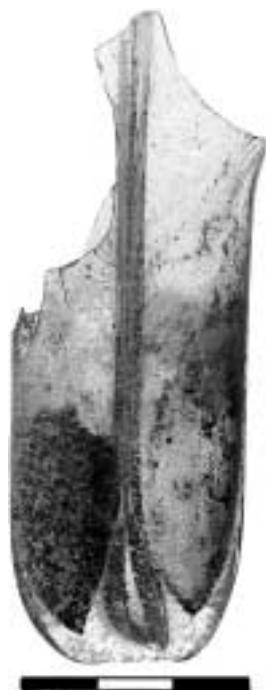


Fig. 110: Bottom part of a kohl tube

איור 110: חלק תחתון של שפורפת תמרוקים

1. מאמר זה הוא תקציר מתוך הדו"ח הסופי על כלי הזכוכית מחפירות עין גדי. אני מודה לפרופסור יזהר הירשפלד על האפשרות לחקור לפרסם חומר זה.
2. הכלי היה באוסף קלארק ואחר כך עבר לאוסף י.מ.ק.א.
3. דן בר"ג מתארך את הקדומים שבכלים הללו לשלהי המאה הז'–ראשית המאה הו' לפסה"נ, על סמך הממצא בארץ־ישראל, בעבר הירדן ובסוריה (Barag 1966: 58-59; 1985: 57, note 144). מנגד, דונלד ב' הרדן מתארך את ראשוני הכלים לאמצע המאה הו' לפסה"נ, על סמך כלים שנמצאו ברודוס (Harden 1981: 53), וכך גם מארי מקלן (McClellan 1984: 28-76).
4. אני מודה ליעל ישראלי על האפשרות להזכיר שבר זה טרם פרסומו. השבר התגלה בלוקוס 171.

ה ע ר ו ת :

הממצא הפליאובוטני מעין גדי

נילי ליפשיץ, אוניברסיטת תל-אביב

מבוא

במהלך שבע עונות החפירה (1996-2002) בכפר של עין גדי נאספו משארים בוטניים רבים מאוד הכוללים מספר רב של קורות עץ וחלקי עץ מפוחמים (איור 112) ובלתי מפוחמים וכן זרעים מפוחמים. המשארים הבוטניים מקורם בחמישה שטחים: הכפר – שטח A, C, D; הטרסות – שטח G; ואתר האיסיים – שטח H.

חומרים ושיטות

חתיכות עץ בגודל 0.5 עד 1 סמ"ק נלקחו לבדיקה מכל דימויות העץ שנאספו בחפירה. הן עברו טיפול בכוהל אתילי מוחלט, נטבלו בתמיסת צלואידין בשמן ציפורן, נשטפו בכוהל אתילי מוחלט והועברו לפרפין 55°C בתנור למשך ימים אחדים. בלוקים שהוכנו בפרפין נחתכו במיקרוטום לקבלת חתכים דקים ביותר במישור הרחב ובמישור האורך המשיקי והאורך הרדיאלי. הגדרת חלקי העץ עד לרמת המין נעשתה על סמך המבנה התלת-ממדי של העצה כפי שנבדק בחתכים אלה, תוך השוואתם לחתכים שהוכנו מעצים בני ימינו המוגדרים סיסטמטית ולאטלסים אנטומיים (Fahn et al. 1986; Schweingruber 1990).

עין גדי היא נווה מדבר לחופו המערבי של ים המלח. אקלים האזור יבש וממוצע הגשמים השנתי בעין גדי הוא 84 מ"מ (נמדד בגובה 300 מ' מתחת לפני הים, Meteorological Notes 1967). הטמפרטורה השנתית הממוצעת היא 25°C . מעיין עין גדי ונחל ערוגות, הזורם מההרים לים המלח, מספקים שפע מים לנווה המדבר במשך כל ימות השנה.

צמחייה סודאנית (טרופית) טיפוסית לטמפרטורות גבוהות ושפע מים וכן צומח של גדות נחלים מאפיינים היום את סביבות עין גדי. בשטח המעיינות גדלים מספר רב של מיני עצים: אשל (5x), שיזף מצוי, שיטה סלילנית ושיטת סוכך (איור 111), מורינגה רתמית, זקום מצרי, ערף המדבר, סלבדורה פרסית, תמר מצוי, צפצפת הפרת, פיקוס התאנה ופתילת המדבר. ליד מעיין עין גדי גדלים כמה פרטים של מרואה עבת עלים. בשמורת עין גדי גדלים כמה עצי מורינגה רתמית ובנחל ערוגות גדלה עד לאחרונה קבוצה גדולה של עצי צפצפת הפרת. רק מספר קטן של עצי ערף המדבר שרדו בנווה המדבר. רוב הפרטים של מין זה מתו לפני שנים מספר בעקבות התייבשות העלווה. בקצה נווה המדבר גדלים שיחי זוגן השיח. על גדות הזרימות גדלים קנה ועב-קנה.



איור 112: קורה שרופה מעץ תמר כפי שנמצאה בחפירה



איור 111: קורות עצי שיטה

תוצאות ודיון



איור 113: קורת עץ שרופה כפי שנמצאה בחפירה
Fig. 113: Charred beam as found in the excavation

בסך הכול נאספו והוגדרו 335 דגימות עץ, ובמהלך שבע עונות החפירה זוהו 17 מיני עצים ושיחים (טבלה 1). 14 מינים גדלים באופן טבעי בעין גדי ובסביבתה, מהם 11 עצים: תמר מצוי, אשל (5x) (מין בעל חמישה עלי גביע, עלי כותרת ואבקנים בפרח ובעל עצה שנקבוביותה מפורזת), שיזף מצוי, צפצפת הפרת, שיטה סלילנית, זקום מצרי, מורינגה רתמית, ערף המדבר, פיקוס השקמה, סלבדורה פרסית ומרואה עבת עלים. שני מינים נוספים שזוהו הם שיחים: זוגן השיח וערטל מדברי. כן נמצאו שיחים ממשפחת הסלקיים. עלים וגבעולים של קנה ו/או עב־קנה זוהו גם הם במכלול. שלושה מיני עצים נוספים הובאו לעין גדי: ברוש מצוי, אורן ירושלים וארז הלבנון, שאין ספק שהובאו לאתר מלבנון.

מרבית דגימות העץ (195 מכלל 335 דגימות, 58%) היו של תמר מצוי. קורות רבות ממין זה נמצאו בחפירות. חמישה מיני עצים נוספים – אשל (5x), שיזף מצוי, צפצפת הפרת, שיטה סלילנית וזקום מצוי מהווים עוד 28% (93 מכלל 335 דגימות העץ) של מכלול העץ שנבדק.

אין זה מפתיע שאחוז גבוה מאוד של העץ מקורו בתמר מצוי, ובכלל זה קורות רבות שנתגלו באתר, מכיוון שבעת העתיקה היה האזור מפורסם בשפע התמרים שגדלו בו. עצי תמר מתורבתים גדלו בשפע ביריחו, לאורך גדות הירדן וסביב ים המלח. תיאורים של שפע התמרים שגדלו ביריחו, בצוער, בעין גדי ובעוד מקומות בסביבת ים המלח ידועים היטב מהתנ"ך, מהמשנה ומכתביהם של נוסעים ושל עולים לרגל לארץ־ישראל בתקופות שונות. שמות מקראיים, כגון "חצרון תמר" לעין גדי, ו"עיר התמרים" ליריחו, מחזקים את הידיעות שהתמרים היו שכיחים ביותר באזור. הרודוטוס (המאה ה' לפסה"נ) מתאר את התמרים של ארץ־ישראל בהדגשת עמק הירדן, יריחו וסביבות ים המלח. דידורוס (מאה א' לפסה"נ) מעיר שסביבת ים המלח נטועה תמרים בצפיפות. תיאורים מפורטים של תמרים בסביבת ים המלח מצויים גם בכתבי יוסף בן מתתיהו (מאה א' לסה"נ). בתקופת המשנה כונו הן יריחו והן שכנתה צוער "עיר התמרים".

לעומת זאת, החל במאה ה'ט"ו מציינים המקורות הכתובים שהתמרים נעלמו מאזור יום המלח.

אל־קלקשינדי (1418) כותב: "אין עוד עצי תמר חיים או יבשים באזור". פייר בלון (1553) ודובדאן (1647) מציינים שהתמרים נעלמו מעין גדי. בשנת 1816 אנו לומדים מאירבי ומנגלס ובשנת 1833 מרובינסון שרק תמר בודד שרד ביריחו, ואפילו לא עץ תמר אחד שרד בצוער או בעין גדי. בשנת 1866 כותב טריסטרם: התמר האחרון שגדל ביריחו נעלם מהשטח שנתן ליריחו את שמה עיר התמרים. ובהקשר לעין גדי הוא מוסיף: "אין למצוא אף עץ תמר אחד בשטח שהיה פעם יער של תמרים" (Goor 1967; Goor and Nurock 1968).

עניין מיוחד יש בתוצאות המחקר הדנדרוארכיאולוגי, שנערך באופיקינה של עין בוקק. האופיקינה נמצאת בנווה המדבר של עין בוקק לחוף ים המלח ונהנית משפע מים של שני מעיינות: עין בוקק ועין נואית. הממצא מתוארך לתקופה הרומית־ביזנטית. נמצאו חמישה מיני עצים: תמר מצוי, אשל (5x), שיטה סלילנית, צפצפת הפרת וברוש מצוי. כן נמצאו באתר שיחים ממשפחת הסלקיים וגבעולים וקנים של קנה ו/או של עב־קנה. יותר ממחצית חלקי העץ (83 מ־154 דגימות,



Fig. 114: Charred beam as found in the excavation

איור 114: קורת עץ שרופה כפי שנמצאה בחפירה

53% (היו של תמר מצוי, תוצאה דומה מאוד לזו שהתקבלה מחפירות עין גדי. שליש מהדגימות (49 מ-154 דגימות, 32%) שנמצאו באופיקינה מקורן באשל (5x).

זרעים מפוחמים ולא מפוחמים של תמר מצוי, גלעינים של שיזף מצוי וגלעינים של זית אירופי נמצאו בחפירות עין גדי. רק תמר מצוי ושיזף מצוי גדלים באזור עצמו ואילו הזית האירופי הוא עץ ים-תיכוני טיפוסי. הפרות והזרעים עשויים ללמד רק על התפריט של האוכלוסייה במקום מכיוון שמזון הועבר בעת העתיקה מאתר לאתר.

טבלה 1: מיני העץ שזוהו בחפירות עין גדי

סה"כ	שטחי החפירה					מין העץ
	H	G	D	C	A	
						עצים הגדלים טבעי בשטח
195	5	19	21	122	28	תמר מצוי
31	1	4		16	10	אשל (5x)
20		2	2	11	5	שיזף מצוי
19		2	1	12	4	צפצפת הפרת
12	5	1	2	1	3	שיטה סלילנית
11			3	6	2	זקום מצרי
8			1	7		ערף המדבר
8	1			5	2	מורינגה רתמית
5		2		2	1	סלבדורה פרסית
5	1			2	2	פיקוס השקמה
1					1	מרואה עבת עלים
						שיחים הגדלים טבעי בשטח
2					2	ערטל מדברי
3		1			2	זוגן השיח
4				2	2	צמח ממשפחת הסלקיים
6				6		קנה/עב־קנה
						עצים מיובאים
3	1	1			1	ברוש מצוי
1	1					אורן ירושלים
1					1	ארז הלבנון



איור 115: נווה עין גדי, ים המלח והרי מואב ברקע *Fig. 115: Ein Gedi Oasis, the Dead Sea, with the mountains of Moab in the background*

תכריכים ואריגים אחרים מעין גדי¹

אורית שמיר, רשות העתיקות

התקופה הרומית

אריגים מעין גדי מן התקופה הרומית (המאה ה'ב' והמאה הא' לפסה"נ, תקופת הבית השני) (איור 116) נמצאו בשמונה קברים של יהודים בגדה הדרומית של נחל ערוגות ובקבר אחד בגדה הצפונית של נחל דוד, שנחפרו בידי גדעון הדס בשנת 1988 (Hadas 1994).

שבעים פיסות אריג נשתמרו (Sheffer 1994: 9*), הגדולה שבהן גודלה 12x16 ס"מ (מידע אישי). הן עשויות מפשתן לא צבוע בגוון קרם, בטוויית S (כיוון הטווייה של חוטי השתי והערב הוא לשמאל). מבחינים בשני סוגי אריגים שנטו בטוויית S בחוטי פשתן: טיפוס א הם אריגים שנארגו מחוטים יחידים באריגת טבי (חיבור פשוט, שיטת אריגה בסיסית) 10x12 חוטים/סמ"ר; וטיפוס ב, הגס מעט יותר, בחוטים כפולים, באריגת טבי מורחב (איור 117).

בקצות האריגים יש במקצתם שפה פשוטה, במקצתם שפה צפופה, ובאחרים השתמרו שוליים תחיליים ובהם חוטי ערב שזורים. בפריט אחד השוליים התחיליים נוצרו על ידי הצלבת שתי קבוצות של חוטים תוך כדי השחלה בלולאות של השתי (איור 118). כמה מן האריגים מחוברים יחד בתפירה גסה (מידע אישי).



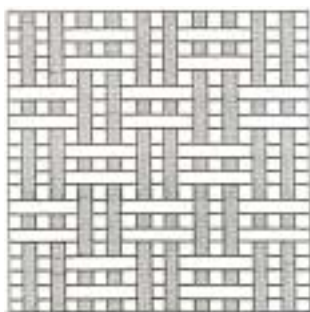
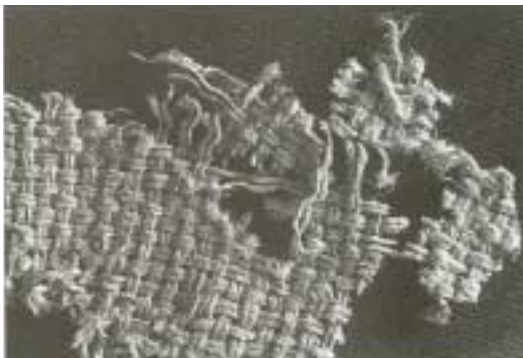
איור 116: תכריכי פשתן עם קשר בקצה העליון (קבר 1:24), התקופה הרומית

Fig. 116: Linen shrouds with a knot at its upper end (tomb 1:24), Roman Period

התקופה הביזנטית

אריגים מן התקופה הביזנטית נמצאו על רצפה (בשטח C) בעין גדי מן המאה ה'ו' לסה"נ שנחפרה בידי יזהר הירשפלד בשנת 1997. אלה 16 אריגים עשויים פשתן ואחד עשוי צמר בטוויית S. הם ארוגים באריגת טבי (איור 119) ויש בהם ארבעה אריגים עם מספר שווה של חוטי שתי וערב (איור 120). מספר חוטי השתי גדול בדרך כלל במעט ממספר חוטי הערב. כמה מן החוטים הם בעובי לא שווה: חוטי הערב דקים יותר מחוטי השתי.

צבעו של הפשתן הוא קרם בהיר והוא הולבן כנראה. אריג הצמר הוא בצבע בז' לא צבוע. אחד האריגים (איור 121) מעוטר בפסים עצמיים, ברוחב ס"מ אחד בערך, המורכבים מארבע קבוצות, בכל אחת שלושה חוטים. קצה האריג הזה (איור 122) נחתך



איור 117: אריג מטיפוס ב באריגת טבי מורחב, התקופה הרומית

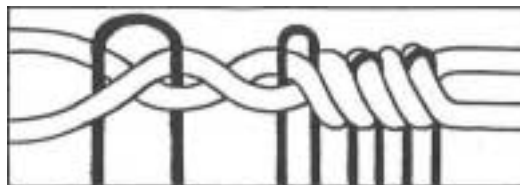
Fig. 117: Extended tabby, Roman Period



איור 119: אריגת טבי מאוזנת, התקופה הביזנטית
 Fig. 119: Balance tabby, Byzantine Period



איור 118: אריג שוליים התחלתיים
 Fig. 118: Twined-cord starting border



הכנתה של גופה לקבורה כללה בעיקר רחצה ועטיפה בתכריכים (משנה, כלאיים ט, ד; מעשר שני ה, יב; תוספתא, נדרים ב, ז; Safrai 1976: 776). התכריכים היו אריגים שהוכנו במיוחד או כובסו במיוחד לשם עיטוף וקישור המת, כפי שנרמז גם במסכת שמחות: גבר רשאי להניח תכריכים על גופת גבר, אך אינו רשאי להניח תכריכים על גופת אישה, אבל אישה רשאית להניח תכריכים הן על גברים והן על נשים (מסכת שמחות ח, ז; Safrai 1976: 777).

דויד קרמר מתאר את מנהגי הקבורה במאה הא' לסה"נ: גופת המת נרצת ומונחת במקום קריר. בהכנה לקבורה כורכים את גופו באריג פשתן פשוט, המכיל לעתים צמחי תבלין וקטורת (Kraemer 2000: 20-21). בשלהי תקופת הבית השני רווח הנהוג לשלם סכומי כסף גבוהים בעבור תכריכים יקרים (Safrai 1976: 777). העשירים נעשו אז ראוותנים מאוד בעניין זה, בהכינם לעצמם תכריכים יקרים, ובכך הניחו את היסודות למנהג שהיה לנטל על כתפי האבלים משכבות הביניים ומן השכבות העניות, שלא יכלו לעמוד בהוצאות ובכל זאת שאפו להפגין את הכבוד הרב שהם רוחשים למתיהם. הדבר גרם לרבן גמליאל להנהיג שימוש בתכריכי פשתן פשוטים לעשירים ולעניים כאחד. אין אפשרות לקבוע בוודאות אם הנהיג את זה רבן גמליאל הזקן, שחי לפני שנת 70 לסה"נ, או רבן גמליאל השני, בתקופת יבנה (תלמוד בבלי, מועד קטן כז, ב; Safrai

לאורך חוטי הערב, קופל פעמים אחדות ונתפר בתפרים אלכסוניים אחידים, שמונה תפרים לחמישה ס"מ בתך מכפלת. לשני אריגים נוספים יש קצוות דומים בתך מכפלת. דוגמה אחת מקופלת ותפורה, אחרת קשורה בקצה בקשר בוהן.

ד יון וסיכום

התקופה הרומית

טווייה ואריגה – כיוון הטווייה באריגי עין גדי, הן של הערב והן של השתי, הוא בצורת S. הן השתי והן הערב מתאימים לאריגים אחרים שנמצאו בישראל. צפיפות הטווייה היא בינונית גם בשתי וגם בערב, וניכרת בה בדרך כלל הומוגניות רבה בעובי החוטים, דבר המצביע על עבודתם של טווים מיומנים. מוצא האריגים – אריגי הפשתן היו מייצור מקומי, ייתכן מן הגליל, מבית שאן או מעמק הירדן (Safrai 1994: 155-157).

שימוש – ההשערה היא שאלה הם שרידי תכריכים. בקבר 1, ארון 4 נמצאו פיסות אריג לאורך גפיו של המת וסביב גולגולתו, ופיסה קשורה הייתה מונחת מעל לכתף ימין שלו. קשר דומה נמצא בקבר 6, ארון 2. גילויים של שני סוגי אריג בקבר, האחד גס והאחר מעודן, מעלה על הדעת את התיאור של לזרוס הקם לתחייה (Sheffer 1994: 9*).

בהם בעבר, וככל הנראה כאלה הם התכריכים מעין גדי. משערים שרוב הטוניקות ממערת האיגרות נקרעו לגזרים כדי לשמש תכריכים. השקים בזמן גילויים שימשו תכריכים (Yadin 1963: 204-205, 218, 237). בבית הקברות בחורבת קצונה שבירדן, מן המאה הא' לסה"נ, מקצת המתים עדיין היו עטופים באריגים שנעשה בהם שימוש חוזר (Granger-Taylor 2000; Shanks) (1999).

בדורא-אירופוס שימשו כיסויים או וילונות בשימוש משני כתכריכים למת (Pfister and Bellinger 1945: 34). (No.116; see Chapter 3.1.5).

בפלמירה (תדמור) נעטפו תחילה גופות המתים בשכבות אחדות של אריג פשוט, שכבר היה בשימוש, בדרך כלל אריג פשתן, ומעל אלה רצועות אריגים מעוטרים. לשם כך נחתכו רצועות של לבוש או של כיסוי מהודר וסודרו מעל הגופות העטופות. מנהג זה מסביר מדוע רוב האריגים שנמצאו בפלמירה נשמרו ברצועות בגדלים שונים (Schmidt-Colinet 1995). ר' פפיסטר מעיר, שאריגים אלה לא יוצרו למטרות קבורה, אלא כאריגים רגילים ששימשו לפני כן לצרכים אחרים ונגזרו לאחר מכן לרצועות כדי לכוף בהם גופות מתים (Pfister 1934: 14; Taha 1982: 118).

בקרקודילופוליס ובהרקליאופוליס מאגנה שרדו אריגים ששימשו תכריכי קבורה, אבל תיקונים וטלאים רבים בכמה מהם מעידים שלפני כן היה להם שימוש אחר (Linscheid 2001; Linscheid and Fluck 1995). בנוביה נעשו התכריכים פעמים רבות מפיסות אריגים אחדות שנתפרו זו לזו כדי שיגיעו לאורך ולרוחב מספיקים לעטוף גופה, מה שמעיד כי אריגים אלה לא נארגו במיוחד למטרות קבורה (Bergman 1975: 9).

1976: 777; Rubin 1977: 202-206; Hadas 1994: 56; (Kraemer 2000: 20-21).

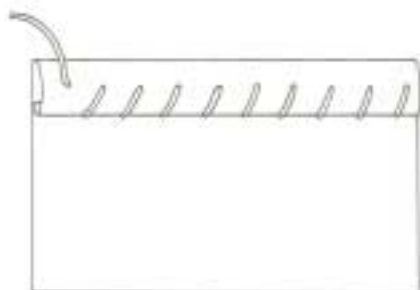
רבי יהודה הנשיא (תלמוד ירושלמי, כלאיים ט ג, לב א; כתובות יא ז, לד ד; בראשית רבה 96), שהלך לעולמו בראשית המאה הג' לסה"נ, ביקש שלא להיקבר בתכריכים רבים. התלמוד הירושלמי מסביר, שרבי חשב, ש"לא כמה דבר אינש אזל אתי", היינו, "לא בבגד שנקבר בו הוא עומד לתחיית המתים". לפיכך אל לו לדאוג לכך שתכריכי הקבורה שלו יהיו מוכנים לתחייתו. בעת הקבורה די בסדין פשוט, ואם מגיע לאדם מקום ב"עולם הבא", הוא כבר יולבש בהתאם לכך בזמן המתאים.

אחרים, לעומת זאת, האמינו שבעת תחיית המתים יהיה מצבו של האדם כבזמן קבורתו. וכך מספרים על רבי יוחנן שביקש להיקבר בתכריכים שאינם שחורים ואינם לבנים, כך שבין שימצא את עצמו עומד בין צדיקים ובין שיימצא בין רשעים בעולם הבא, הוא לא יבויש. רבי הושעיה ציווה שיקברוהו בתכריכים לבנים הולמים, ועל רבי ירמיה מסופר שציווה כי יקברוהו בתכריכים ראויים, בסנדלים ועם מטה הליכה.

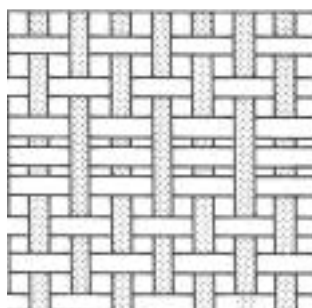
גופו של ישו נכרך באריג פשתן לבן (מרקוס טו, 46): "והוא קנה סדין ויורד אותו ויכרכהו בסדין וישימהו בקבר". באוונגליון של יוחנן מסופר שהשתמשו בבשמים בעת הקבורה ואלה נכרכו בתוך התכריכים, "כאשר נוהגים היהודים" (יוחנן יט, 39). באותו אוונגליון (יא, 44) מוצאים מידע נוסף על השימוש בתכריכים: "ויצא המת וידי ורגליו כרוכות בתכריכים ופניו לוטים בסודר" (ראו גם: Bar-Adon 1977: 776; Saftai 1976: 776; Sheffer 1994: 22).

יש שנעשו התכריכים מאריגים שכבר השתמשו

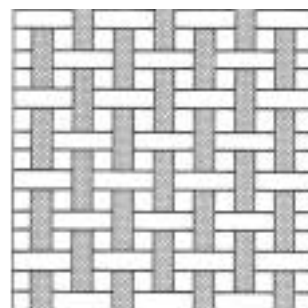
חסר
שם
מלא!!



איור 122: תך מכפלת



איור 121: עיטור בפסים עצמיים



איור 120: אריגת טבי מאוזנת

התגלו משקולות נול (Mazar Dothan and Dunayevsky) בשכבה I (המאה ה'ב' לסה"נ עד התקופה הביזנטית) – לא נמצאו משקולות נול. דבר זה מוכיח שנול המשקולות בו שימשו משקולות הנול יצא מכלל שימוש בסוף המאה הא' לסה"נ והוחלף בנול אנכי.

התקופה הביזנטית

אף שלא נמצא אריג שלם אחד בעין גדי, אפשר ללמוד מהשרידים על החומרים, על הטווייה ועל האריגה וכו'. כמעט כל האריגים מעין גדי עשויים פשתן, לעומת אלה שנמצאו באתרים ביזנטיים בישראל שאינם אתרי קבורה, כגון עין בוקק (Sheffer and Tidhar 1991) ורוגם צפיר (מידע אישי), שרובם עשויים צמר.

טווייה ואריגה – הטווייה של אריגי עין גדי היא טוויית S, ומבחינה זו השתי והערב מתאימים לאריגים אחרים שנמצאו בישראל. צפיפות הטווייה היא בינונית (medium) הן בשתי והן בערב וניכרת הומוגניות גבוהה בעובי החוטים, מה שמצביע על עבודתם של טוויים מיומנים. רוב האריגים שנמצאו בישראל מהתקופה הרומית ארוגים באריגת טבי, ואילו באריגים מן התקופה הביזנטית השתמשו גם בטכניקות מורכבות יותר, כגון אריגת אלכסון, אריגה מורכבת ועוד. כמו באתרים אחרים, מספרם של חוטי השתי באריגי עין גדי עולה בדרך כלל על זה של חוטי הערב, אבל הם אינם פני שתי.

מוצא – ייתכן שהפשתן הוא מייצור מקומי, מן הגליל, מבית שאן או מעמק הירדן (Safrai 1994: 155-157).

שימוש – האריגים הם ככל הנראה שאריות של בגדים, לאו דווקא של שקים, שכן הם עדינים ומולבנים. שקים עשויים בדרך כלל באריגה גסה יותר (אריגת סל).

נולים – נראה שהנול האופייני לתקופה זו היה הנול האנכי (Shamir 2002: 28*).

תכריכים מן התקופה הרומית נמצאו בחקל-דמא (גיא בן הינום), בעין גדי, בגשר הזיו וביריחו, וסימני טביעה של אריגים נמצאו על עצמות וגולגולות Hachlili (and Killebrew 1999: 169). החומר שממנו נעשו האריגים היה קרוב לוודאי פשתן, וזאת על פי מספרם השווה של החוטים בשתי ובערב. תכריכים נמצאו בנחל דוד ובנחל צאלים, אבל החומר לא זוהה (Aharoni 1961: 182-183; Avigad 1962: 19). בשום אתר מן האתרים האחרים, כגון ממשית, ואדי דליה וואדי מורבעת, שהוזכרו אצל הדס (Hadas 1994: 56), לא התגלו תכריכים.

תכריכים מן התקופה הביזנטית נמצאו בתל שבע, בבאר שבע (מרכז אזרחי), בתל אל-פול וברחובות בנגב, וכולם עשויים מפשתן. אריגים נמצאו גם באתרי קבורה בניצנה, אבל לואיזה בלינגר (Bellinger 1962) אינה מזכירה את השימוש שנעשה בהם לפני כן, חוץ משלושה ששימשו טוניקות. לא נמצאו תכריכים מן התקופה האסלאמית הקדומה בישראל, ולא אריגים כלשהם באתרי קבורה מהתקופה ההיא. שימוש בתכריכי פשתן הובחן גם בקבורות מימי הביניים בקצר אל-יהוד (Shamir 2001). גם במצרים העדיפו אריג פשתן לצורך קבורה החל בשושלת הראשונה (Petrie 1909: 147-148) (Murray 1910).

בנוגע לפיסות פשתן קשורות המונחות מעל כתף ימין של המת, כפי שמצאו בעין גדי, המְשנה מזכירה את "הקשר בבגדים התחתונים על הכתף" (משנה, מקוואות י, ד). נראה שהקשרים שנמצאו על כתף ימין של השלדים הם אלה הנזכרים במשנה.

נולים – אביגיל שפר משערת שהאריגים נעשו על נולי המשקולות. נולים אלה יצאו מכלל שימוש באזור לקראת סוף המאה הא' לסה"נ כאשר הנול האנכי נכנס לשימוש (Shamir 1991; 1994a: 277; 1994b; 1996: 148; Shamir 2002: 27*, Fig. 10; Sheffer and Granger-Taylor 1994: 231).

בעין גדי בשכבה III (התקופה ההלניסטית) ובשכבה II (התקופה הרומית המוקדמת, עד 70 לסה"נ)

1. איורים: 116 – קלרה עמית, באדיבות רשות העתיקות; 117, 118 – באדיבות רשות העתיקות; 119 – גבי לרון; 120-122 – באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
2. מראי המקום לתלמוד נלקחו מתוך עדין אבן-ישראל (שטיינולץ), תלמוד בבלי: מתורגם ומבואר, ירושלים, תשנ"ה-תשס"ד.

הממצאים הארכיאוזואולוגיים מעין גדי¹

משה שדה

הקדמה

NISP – Number of Individual Species – מספר פרטי מינים הינו מספר העצמות המתפלגות על פי המינים השונים, שנתגלו בחפירה. נערכו טבלאות נפרדות לבעלי-חיים מבויתים ולבעלי-חיים מן הבר. MNI – Minimum Number of Individuals – מספר הפרטים המינימלי מושג על פי ארבעה מרכיבים גפיים: שמאל, ימין, קצה עליון וקצה תחתון. המספר הגבוה ביותר מבין כל העצמות בכל מין בנפרד מוסר את מספר הפרטים המינימלי בממצא. הרכב הפרטים בטבלת המבויתים מלמד על היחסים בין המינים מבחינה מספרית במשק החי המבוית.

שלוש תקופות נחשפו באתר עין גדי:
שכבה III – התקופה הרומית הקדומה עם ממצא דל של עצמות צאן.
שכבה II – התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית (540 לסה"נ – סיום קיומו של הישוב בשכבה זו) עם ממצא עשיר של עצמות בעלי-חיים.
שכבה I – התקופה הממלוכית עם ממצא לא גדול של עצמות בעלי-חיים.

שיטות מחקר

המיון והמדידות של עצמות בעלי-החיים במעבדה נערך על פי סדר רציף של מספרי הלוקוסים ועל פי סדר פנימי רציף של הסלים בתוך הלוקוסים כדי להקל על המחפש למצוא חומר אוסטאולוגי – ממצא עצמות – שהוא מבקש במיוחד. סדר השכבות ברשימות המעבדה עולה מן הקדום למאוחר ומופיעה כותרת מפרידה בין רשימת לוקוסים אחת לשנייה בהתאם לשכבות.

הזיהוי נעשה בעזרת אטלס עצמות של שמיד (Schmid 1972). כמו כן עשיתי זיהוי משווה באוסף העצמות, שנשמרו אצלי ברשות החופרים, ממחקרי החפירות הרבות שבדקתי.

המדידות נעשו בעזרת ספרה של פון דן דריש (Von den Driesch 1976) וכן נעזרתי במאמרו של סילבר (Silver 1969) הדן בעצמות טרם איחויין (בעלי-חיים בגילים שונים עד בגרותם).

באבחנה בין כבש לעז שכללתי את שיטת בואסנק, בעבודת הדוקטורט שלי, בהשתמשי בחומר אוסטאולוגי מארץ-ישראל ובעזרת סטטיסטיקה של ישראל פרמט (שדה 2001).

התקופה הרומית – שכבה III

מתקופה זו נתגלו חמש עצמות צאן בלבד, שמן הסתם היו שייכים לפרט בודד.

התקופה הביזנטית – שכבה II

עקרה של החפירה בשכבה זו בה מצוי "כפר גדול מאוד של יהודים". מן הממצא הארכיאוזואולוגי של משק החי המבוית נמצאו עצמות צאן – 1319 פריטים (75.93%), בקר – 233 פריטים (13.41%), חמור – 3 פריטים (0.19%), סוס – 4 פריטים (0.23%), גמל – 31 פריטים (1.78%), חזיר – 9 פריטים (0.52%), כלב – 22 פריטים (1.26%), תרנגול – 116 פריטים (6.68%) סה"כ – 1737 עצמות מן החי המבוית. נמצאו גם 2 שברי ביצי תרנגולת המחזקים את עובדת גידולם של עופות הבית באתר עין גדי כענף משקי.

חישוב מספר הפרטים המינימלי מגלה: צאן (כבש/עז) – 25 פרטים (54.35%); בקר – 4 פרטים (8.69%); חמור, סוס, גמל, חזיר וכלב – כל אחד מן

בודד אחד של חזיר). ייתכן שהימצאות חזירים בעין גדי וח'רבת סומקה, שבה נתגלה בית כנסת, מראה כי ביישובים היהודיים חיו גם לא יהודים. שלא כבימי בית ראשון, בימי בית שני ואילך הקפידו היהודים הקפדה יתרה על דיני הכשרות בקרב הקהילה (ייתכן שהנוכרים ביישובי היהודים שמשו בתפקיד "גוי של שבת" לצורכי השקיה).

בעוד ענף התרנגולים בעין גדי הגיע לכדי אחוז גבוה בממצא הארכיאולוגי, בח'רבת סומקה לא נמצאו עצמות תרנגולים כלל.

ייתכן שהימצאותו של הגמל בעין גדי ובח'רבת סומקה רומזת על קשרי מסחר עם יישובים מרוחקים. החמור שימש בתובלה פנים-ארצית ואולי אף בעבודות חריש ודיש ביישובים עצמם.

בימי קדם היה הסוס במזרח סמל למעמד חברתי גבוה ושימש בהמת רכיבה לצבא ולדרגי הממשל הבכירים. השינוי חל בתקופה הרומית והביזנטית עת שימש הסוס בעיקר כבהמת עבודה. למרות זאת, במקרה של עין גדי ייתכן שממצא הסוס הבודד מעיד

המיניים מיוצג על ידי פרט בודד אחד (2.176% לכל מין) ותרנגול – 12 פרטים (26.08%).

מן הבר נמצאו עצמות של יעל – פרט בודד, נשר – פרט בודד, ודגים: תוכינן – 8 פרטים ונצרן ים-תיכוני – 5 פרטים.

אם נבחן את כמות הבשר בצאן ובבקר באתר עין גדי נקבל את המצב התזונתי הבא: משקלה של כבשה כ-50 ק"ג ושל עז כ-23 ק"ג. עדר בעת העתיקה הורכב משני שלישי כבשים ושליש עזים ומכאן שמשקל עדר הצאן בממוצע הוא כמשקלן של ארבע פרות אם כל אחת שוקלת כפרה דמשקאית כ-260 ק"ג. יוצא אפוא שאנשי המקום לא העדיפו בשר בקר על בשר צאן או להפך. אפשר גם להניח כי הבשר לא היה הסיבה היחידה לגידול צאן ובקר והיו עוד גורמים, כגון חלב, עורות, צמר ועבודת שדה (חריש והובלת עגלות בעזרת שוורים). התזונה הכילה גם בשר עופות וביצים, וזאת אנו למדים מכמות התרנגולות ושברי הביצים באתר. יש להוסיף לתפריט מן החי דגים שהגיעו ממפרץ אילת או מן הים התיכון כדגים חיים ואולי כדגים מיובשים.

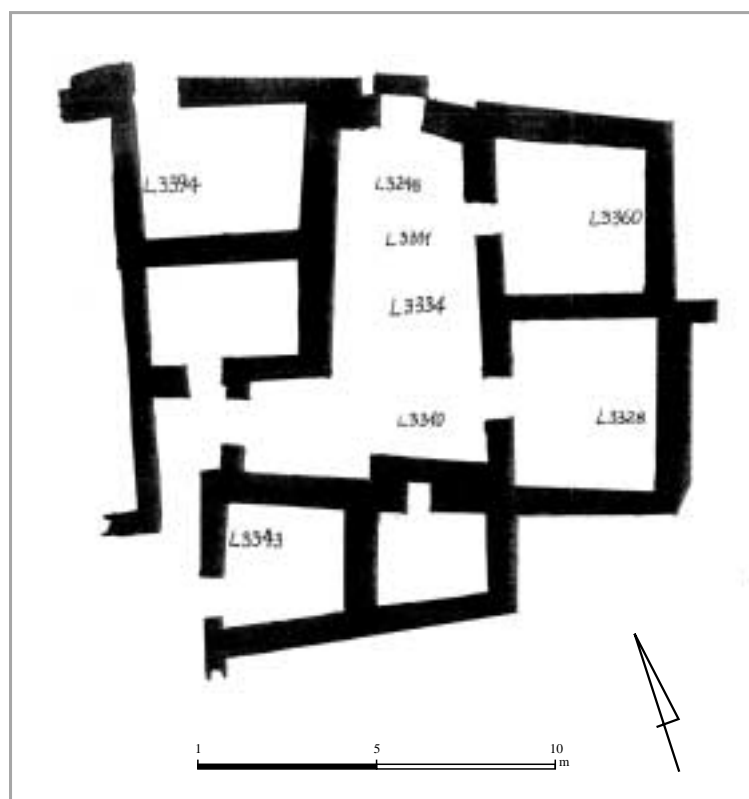
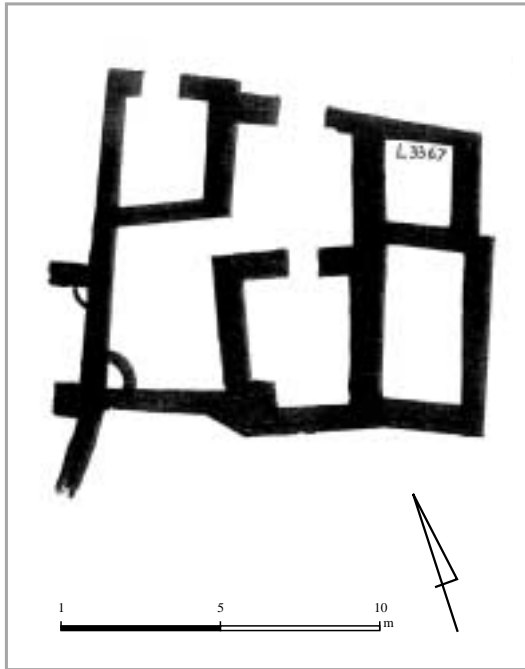


Fig. 123: "Half house"

איור 123: "בית חלפיי"

השוואת משקי החי בין כפר בעין גדי במדבר יהודה לבין היישוב בח'רבת סומקה בכרמל בתקופה הביזנטית?

מספר הפרטים המינימלי הדמיון רב באחוזי הצאן בשני היישובים: בעין גדי ובח'רבת סומקה 54.35% ובח'רבת סומקה 52.64%, ואילו מבחינת הבקר ההבדל ייתכן שנבע מהבדלים בכמויות המשקע בין האזורים השונים. אחוזי הבקר בעין גדי 8.6% ואילו בח'רבת סומקה 31.58%. בשאר מיני בעלי-החיים במשק החי האחוזים נמוכים חוץ מהעופות, אם כי החזיר בח'רבת סומקה מיוצג באחוז גבוה יותר (ב-3% יותר) וזאת לא בשל משקעים רבים יותר אלא בשל הרכב שונה בין המיניים (בשני האתרים יש בממצא רק פרט



איור 124: "בית הכיכר" Fig. 124: "Piazza house"

על פי פרקי האצבע בבית חלפי ניכר, שהביתור הראשוני אחר השחיטה נעשה בבית, שהרי אלה חלקים שלא היו חלק מן התפריט ואילו היה הביתור נעשה מחוץ לבית לא היו מוצאים עצמות אלה בבית פנימה, שהרי אין להן ערך כלכלי. רוב הבשר בא מן הצאן ומן התרנגול ונראה שהבקר היה יקר מדי לתושבים שלא מיהרו להרגו בעבור בשרו.

בבית הכיכר נמצאה רק עצם זרוע מהצאן אף על פי שהבית נחשב גדול.

דווקא מהבתים הקטנים עלו ממצאים רבים מבעלי-החיים, כדלהלן:

בבית הזהב נמצאו עצמות צאן ובקר.

צאן: מהראש – 2 פריטים, מהגפיים הקדמיות –

פריט 1 ומהגוף – 6 פריטים.

בקר: מהראש – פריט 1, מהגוף – 4 פריטים ומפרקי

האצבע – פריט 1.

בבית השיש נמצאו עצמות צאן, בקר, תרנגול ודג תוכינן.

צאן: מהראש – 19 פריטים, מהגפיים הקדמיות –

21 פריטים, מהגפיים האחוריות – 19 פריטים,

על היותו שייך לאדם נשוא פנים וסימל את מעמדו החברתי הרם.

השוואה בין מטבחי הבתים בכפר היהודי בעין גדי בתקופה הביזנטית

כדי להבין את תפריטם של בני היישוב היהודי בעין גדי בתקופה הביזנטית סומנו גבולות הבתים במפת החפירה שמהם נלקחו עצמות בעלי-החיים. המבנים חולקו לשתי קבוצות: בתים גדולים וקטנים, וגודלם נמדד לא על פי עושר הממצא אלא על פי גודל מרחבם וקבוצת חנויות. באיורים סומנו מספרי הלוקוסים שבהם מופיע חומר אוסטאולוגי. את שמות הבתים נתנו החופרים על פי הממצאים שהתגלו בהם, והחנויות כונו על פי מבנה ושימושן.

בתים גדולים: בית חלפי (לוקוסים: 3343, 3360, 3394, 3334, 3328, 3311, 3310, 3248, איור 123).

בית הכיכר (לוקוס: 3367; איור 124).

בתים קטנים: בית הזהב (לוקוסים: 3302, 3305, 3318, איור 125).

בית השיש (לוקוס: 3326; איור 126).

בית התמר (לוקוסים: 3309, 3349, איור 127).

הבית החתוך (לוקוסים: 4188, 4196, איור 128).

4177, 4171, 4170, 4158, 4157, איור 128).

חנויות: (לוקוסים: 4174, 4191, איור 129).

החלוקה בכל הבתים הייתה על פי חמישה אזורי גוף (ראש, גפיים קדמיות, גפיים אחוריות, גוף ופרקי אצבע).

בבית חלפי נמצא חומר אוסטאולוגי בשפע מהצאן, הבקר והתרנגול.

צאן: מהראש – 25 פריטים, מהגפיים הקדמיות –

28 פריטים, מהגפיים האחוריות – 14 פריטים,

מהגוף – 72 פריטים ומפרקי האצבע – 10 פריטים.

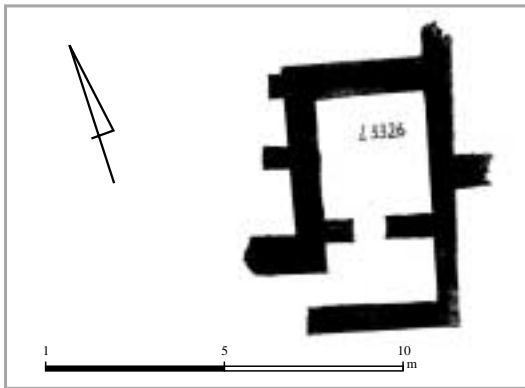
בקר: מהראש – 3 פריטים, מהגפיים הקדמיות –

2 פריטים, מהגפיים האחוריות – 2 פריטים ומפרקי

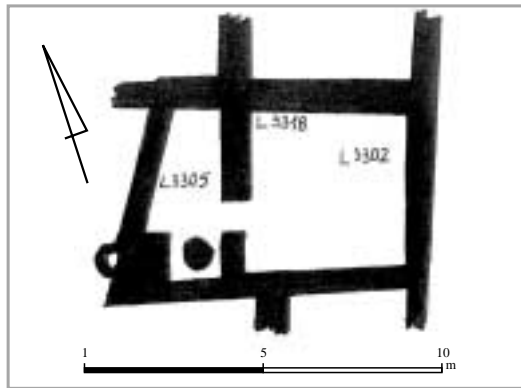
האצבע – פריט 1.

תרנגול: מהגפיים הקדמיות – 3 פריטים, מהגפיים

האחוריות – 8 פריטים ומהגוף – פריט 1.



איור 126: "בית השיש" *Fig. 126: "Marble house"*



איור 125: "בית הזהב" *Fig. 125: "Gold house"*

ל"מעמד הבינוני", בין ה"צד העשיר" ל"צד העני".
בחנויות שהיו בצד הצפוני של הכפר נמצאו מעט מאוד עצמות. הממצא הנמוך נחשף רק בחנות הדרומית בין שלוש החנויות והיו שם שרידים כדלקמן:
 צאן: מהגפיים האחוריות – פריט 1, מהגוף – פריט 1 ומפרק האצבע – פריט 1.
 תרנגול: מגפים אחוריות – פריט 1.
 מהממצא בחנות נשקפה אותה דלות כמו מ"בית התמר".

מהגוף – 54 פריטים ומפרקי האצבע – 8 פריטים.
 בקר: מהראש – 4 פריטים, מהגפיים הקדמיות – 3 פריטים, מהגפיים האחוריות – 4 פריטים, מהגוף – 2 פריטים, ומפרקי האצבע – 4 פריטים.
 תרנגול: מהגפיים הקדמיות – 5 פריטים ומהגפיים האחוריות – 8 פריטים.
 תוכינן: מהראש – פריט 1 ומהגוף (חלק קדמי) – פריט 1.

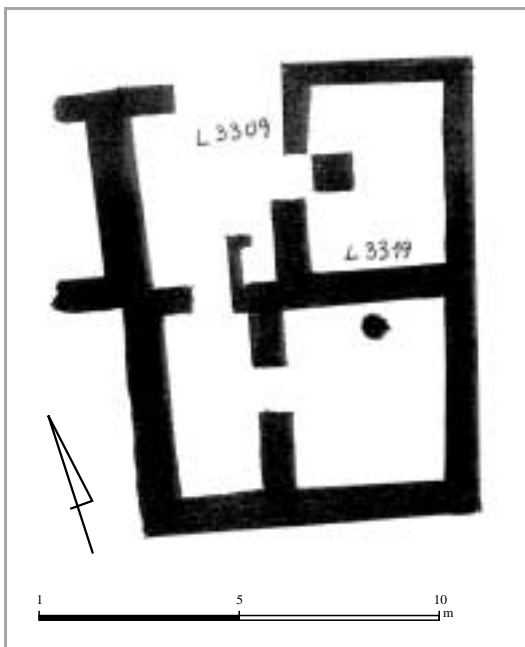
בניית התמר נמצאו עצמות צאן בלבד.

צאן: מהראש – פריט 1, מהגפיים האחוריות – 2 פריטים, מהגוף – 3 פריטים ומפרקי האצבע – 2 פריטים.

בניית החתוך נמצאו עצמות צאן, בקר ותרנגול.

צאן: מהראש – 25 פריטים, מהגפיים הקדמיות – 7 פריטים, מהגפיים האחוריות – 9 פריטים, מהגוף – 34 פריטים ומפרקי האצבע – 6 פריטים.
 בקר: מהגפיים הקדמיות – 3 פריטים, מהגפיים האחוריות – פריט 1 ומפרקי האצבע – 3 פריטים.
 תרנגול: מהגפיים הקדמיות – פריט 1, מהגפיים האחוריות – 5 פריטים ומהגוף – 2 פריטים.

מ"בית השיש" יש ממצא אוסטאולוגי מרשים מארבעה מיני בעלי-חיים. מספר העצמות בממצא קרוב לזה שמ"בית חלפי" שממערב לו. ייתכן ששני בתים אלה שייכים ל"צד העשיר" של הכפר. "בית התמר" ו"בית הזהב" (למרות הזהב שנמצא בו) הם בתים מה"צד העני" של הכפר. ה"בית החתוך" הוא בעל כמות הביניים בממצא הארכיאולוגי והוא שייך



איור 127: "בית התמר" *Fig. 127: "Palm House"*

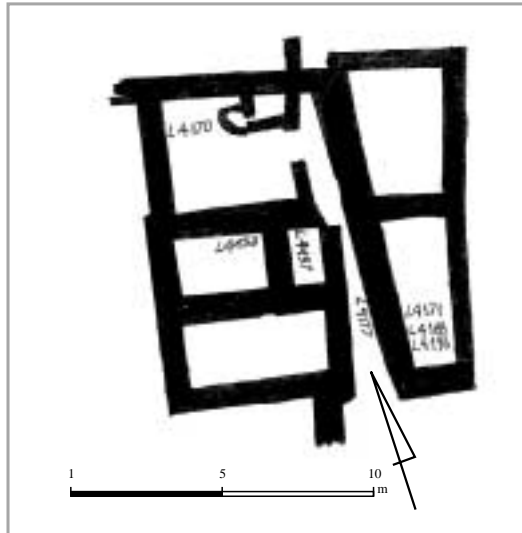
סיכום

התקופה הרומית

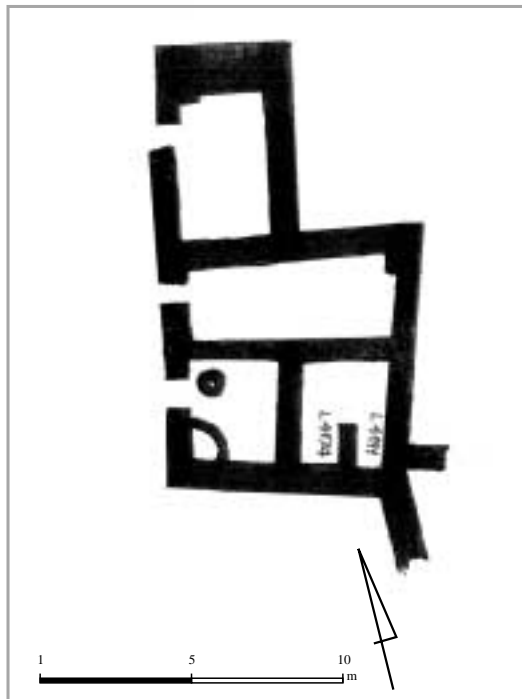
הממצא דל ביותר – פרט אחד של צאן, ובסך הכול חמש עצמות.

התקופה הביזנטית

זו התקופה העשירה ביותר בעצמות בעלי-חיים, בסך הכול 1784 עצמות. זו התמונה של ה"כפר היהודי" לקראת סופו בשנת 600 לסה"נ. התמונה מראה מספר פרטים מינימלי בצאן – 86.2%; בבקר – 13.80%; ובתרנגול – 26.08%. נדיר למצוא עצמות עופות בחפירות משום שהן חלולות ואינן עמידות לאורך זמן. חזירים מאותה תקופה מוצאים בפצאל, שליד יריחו, ולדברי ברוך רוזן (1996) הם גודלו בידי נזירים.



איור 128: "הבית החתוך" "The Truncated house" Fig. 128:



איור 129: "חנויות" "Shops" Fig. 129:

1. ראה טבלאות התפלגות עצמות בעלי-החיים וטבלאות מספרי הפרטים המינימליים (MNI) בגרסה האנגלית של המאמר.
2. החומר הארכיאולוגי מחרבת סומקה נבדק בידי ל' קולסקה-הורביץ (Kolska-Horwitz et al. 1990).

הערות:



Fig. 130: The village of Ein Gedi before the excavations

איור 130: הכפר עין גדי לפני החפירות

ביבליוגרפיה

- אביגד, נ' (1955). עיר הקברות של ירושלים בימי בית שני. בתוך: מ' אבייונה (עורך), ספר ירושלים, ירושלים: 349-320.
- (1971). בית שערים, ג, ירושלים.
- (1980). העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
- אביצור, ש' (1976). אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ-ישראל, ירושלים.
- אהרונסון, א' (1970). תרומה לתולדות דגני הלחם – מוצא החיטה התרבותית, השעורה התרבותית והשיפון התרבותי. בתוך: ה' אופנהיימר (עורך), חיטי בר וחיטים תרבותיות, ירושלים: 34-11.
- אשבל, ד' (1967). המשקעים היורדים על אזורי הקוויה של עמק הירדן וים המלח, ירושלים.
- בר"ג, ד' (1970). כלי הזכוכית בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזאנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (1992). עין גדי – בית הכנסת. בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ג: 1197-1200.
- (2001). כלי הזכוכית הקדומים. בתוך: י' ישראלי, זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל, אוסף דובקין ומתנות אחרות, מוזיאון ישראל, ירושלים: 62-21.
- בר"ג, ד' ופורת, י' (1970). בית הכנסת בעין גדי, קדמוניות 11: 97-100.
- בר"ג, ד', פורת, י' ונצר, א' (1972). עונת החפירות השנייה בבית הכנסת של עין גדי, קדמוניות 18: 52-54.
- גורין-רוזן, י' (2000). כלי זכוכית ממערת קבורה בבית שאן, עתיקות 39: 61*-67*.
- גורין-רוזן, י' וכצנלסון, נ' (1999). ממצא כלי הזכוכית, חדשות ארכיאולוגיות 109: 38.
- ג'קסון-טל, ר"א (2002). ממצא כלי הזכוכית. בתוך: צ' אבלס, אזור VII: סקר וחפירות במערות שבמצוקי המזרחיים של ג'בל קרנטל, עתיקות 41, חלק 1: 126, 131-132.
- דר, ש', טפר, י' וספראי, ז' (1986). אום ריחן עיירה מתקופת המשנה, תל-אביב.
- הדס, ג' (1994). תשעה קברים מימי הבית השני בעין גדי, (עתיקות 24), ירושלים.
- (2003). חקלאות השלחין בנווה עין גדי ובמקבילותיה בנאות המדבר סביב ים המלח בתקופה הרומית-ביזאנטית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (בהכנה). סקר ארכיאולוגי של מפת עין גדי, 147, רשות העתיקות.
- הירשפלד, י' (2002). המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית, ירושלים.
- (2004). הכמיהה אל המדבר: בקעת ים המלח בתקופת בית שני, תל-אביב.
- (2004). עין גדי – כפר גדול של יהודים, קדמוניות 128: 62-87.
- הרשקוביץ, מ' (1992). ערוער בסוף תקופת הבית השני, ארץ-ישראל כג: 309-319.
- ידין, י' (1963). הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים.

- (1966). מצדה: בימים ההם – בזמן הזה, תל-אביב.
- (1971). החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים.
- ירדני, ע' (2000). אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א, ירושלים.
- ישראל, י' (2001). זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל, אוסף דובקין ומתנות אחרות, מוזיאון ישראל, ירושלים.
- כסלו, מ' (1989). אורן הגלעין בתרבות ובמסורת, רתם 28: 34-48.
- מזר, ב' (1963). עין גדי – חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961-1962, ידיעות כז: 1-133.
- (1992). עין גדי. בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ג: 1189-1197.
- נוה, י' (1958). ההיסטוריה של עין גדי, עבודת גמר לתואר מ.א., האוניברסיטה העברית בירושלים. פורסם לצורך שימוש פנימי על-ידי בית-ספר שדה עין גדי ב-1966.
- (1978). על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, ירושלים.
- פורת, י' (1986). חקלאות השלחין ביריחו ובעין גדי בתקופת הבית השני, בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, ירושלים: 127-141.
- פטריך, י' (1997). פיתוח חקלאי בעת העתיקה: שיפורים בגידולי האפרסמון ובהפקתו. בתוך: ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ (עורכים), חקרי הארץ: עיונים בתולדות ארץ-ישראל מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס, רמת-גן: 139-148.
- פליקס, י' (1957). עולם הצומח המקראי, תל-אביב.
- קלוני, ע' (1980). קברים וקבורה בירושלים בימי הבית השני, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רובין, נ' (1977). דפוסי האבל היהודיים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- רוזן, ב' (1996). גידול חזיר בארץ-ישראל לאחר התקופה הרומית, קתדרה 78: 25-42.
- רז, א' (1983). הגיאולוגיה של מדבר יהודה, אזור עין גדי, דוח המכון הגיאולוגי, 9/3/83, ירושלים.
- רימר, א' (2004). על הקשר שבין שכוב תרמי לשכוב כימי עונתי בכנרת (איכות המים), מים והשקיה: ירחון עובדי המים 451 (5): 16-21.
- שדה, מ' (2001). ההבטים החברתיים, הכלכליים והסביבתיים במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל בראי הארכאוזואולוגיה של ארץ-ישראל (גישה השוואתית), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- שטרן, א', גרדוס, י', מאיר, א', קרקובר, ש' וצוער, ח' (1986). אטלס הנגב, אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע.
- שמיר, א' (1990). משקולות נול מתל קסילה ונול המשקולות הארצישראליות הקדום, ישראל – עם וארץ ז-ח (25-26): 35-42.
- (1991). נול המשקולות, מורשת דרך 39: 32-34.
- שר-אבי, ד' (2003). עין גדי ערב מרד בר כוכבא לאור תעודות שנתגלו במדבר יהודה, מחקרי יהודה ושומרון 12: 117-138.